

Uit de bouwgeschiedenis der Sint Servaaskerk te Maastricht

<https://hdl.handle.net/1874/315769>

192, 1933

UIT DE BOUWGESCHIEDENIS DER SINT SERVAASKERK TE MAASTRICHT

DOOR JONKHEER E. O. M.
VAN NISPEN TOT SEVENAER

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT.

UITG.-MIJ. GEBS. VAN AELST O. L. VROUWE KADE 10-11 MAASTRICHT

ss.
recht

UIT DE BOUWGESCHIEDENIS DER
ST. SERVAASKERK TE MAASTRICHT

RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT

0823 9471

UIT DE BOUWGESCHIEDENIS DER SINT SERVAASKERK TE MAASTRICHT

PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD
VAN DOCTOR IN DE LETTEREN EN
WIJSBEGEERTE AAN DE RIJSUNI-
VERSITEIT TE UTRECHT, OP GEZAG
VAN DEN RECTOR MAGNIFICUS
DR. C. G. N. DE VOOYS, HOOGLEERAAR
IN DE FACULTEIT DER LETTEREN EN
WIJSBEGEERTE, VOLGENS BESLUIT VAN
DEN SENAAT DER UNIVERSITEIT TEGEN
DE BEDENKINGEN VAN DE FACULTEIT
DER LETTEREN EN WIJSBEGEERTE TE
VERDEDIGEN OP VRIJDAG 3 MAART 1933
DES NAMIDDAGS TE 4 UUR

DOOR

JHR. EUGÈNE, OCTAVE, MARIE VAN NISPEN TOT SEVENAER

GEBOREN TE NIJMEGEN (GELD.)

BIBLIOTHEEK DER
RIJSUNIVERSITEIT
UTRECHT.

*A*AN MIJN OUDERS

Westbouw der St. Servaas met het uitgebreid koor der noordgalerij,
gezien van den pandhof uit.

Het verschijnen van een proefschrift biedt den schrijver ervan eene goede gelegenheid hen allen dank te zeggen, die aan zijn vorming tot man van wetenschap hebben medegewerkt.

Zoo wordt ook mij thans die gelegenheid geboden en ik wil ze graag gebruiken om U, hooggeleerde V o g e l s a n g, hooggeachte promotor, dank te zeggen voor de boeiende colleges, welke het mij, gedemobiliseerde, zoo gemakkelijk maakten het zadel te ruilen voor een stoel in een studeerkamer. De beste herinneringen heb ik dan ook bewaard aan den tijd, welken ik heb doorgebracht in het Kunsthistorisch Instituut in de Witte-vrouwenstraat; daar hebt ook U, hooggeleerde L i g t e n b e r g, mij op het gebied der Iconografie en der Typologie in het bijzonder niet alleen veel geleerd, maar ook den weg gewezen voor de beoefening van dezen tak van wetenschap, waar ik later de groote beteekenis van heb beseft. Het is mij een behoefte U te verzekeren hoezeer U beider persoonlijke belangstelling voor Uw discipel mij aan U heeft gebonden.

Ook tot U, hooggeleerde K e r n k a m p, wil ik een woord van dank richten; uit Uwe colleges is mij niet alleen de figuur van den Koning-Stadhouder bijgebleven! De toen gemaakte dictaten heb ik in latere jaren meermalen geraadpleegd, en, ik moet bekennen, dat zulks bij mij steeds de aangenaamste herinneringen opriep.

Dit mag ik ook zeggen, van wat ik bij U, hooggeleerde O p p e r m a n n, aan wetenswaardigs mocht opteekenen zoowel uit de geschiedenis der middeleeuwen als uit de diplomatiek.

Van Uw colleges, hooggeleerde de Vooy's en Bolkestein, en Zeergeleerde van Hoorn, heb ik slechts korten tijd kunnen genieten, voldoende echter om mij zoozeer tot de door U behandelde stof getrokken te voelen, dat ik er naar kan verlangen mij er in te verdiepen.

Ten slotte dien ik met dankbaarheid de jaren te herdenken, waarin ik voor 's Rijksmonumentenzorg werkzaam ben geweest, omdat ik in deze jaren de stof heb leeren kennen, waaruit deze studie is ontstaan. De namen van Dr. Kalf, den pionier van St. Servaas, en van Dr. Haslinghuis, respectievelijk Directeur en Onderdirecteur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, mogen hier niet ontbreken, evenmin als die van den architect de Hoog, wiens teekenpen de verkregen resultaten van dat pionierwerk heeft vastgelegd. De gedachtenwisselingen en vraaggesprekken over hun werk zijn mij steeds in aangename herinnering gebleven.

BIJ DE AFBEELDINGEN.

Het titelvignet werd door mij nageteekend naar een XVe eeuw'schen blokdruck. (Uit Henri Hymans — Die Servatius-legende, Berlin-Cassirer, 1911).

De platen I, II en V werden door mij naar natuur geteekend in den zomer van 1932.

De afbeeldingen 2 en 3, en de plattegrond op plaat IV werden door mij ontleend aan de teekening van den Heer de Hoog (verzameling van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg) terwijl plaat III naar eigen opmetingen werd gemaakt.

De foto's van afb. 5, 6 en 7 werden door mij genomen in den zomer van 1932, terwijl de reconstructietekening van afb. 4 ontleend is aan het werkje van Hendrix.

INHOUDSOPGAVE.

	Blz.
Bij de Afbeeldingen	VIII
Inhoudsopgave	IX
Aangehaalde werken	X
 TER INLEIDING.	
A. Over het ontstaan dezer studie	XI
B. Over de eenheidsmaat	XIV
C. Over de wichelroede	XVIII
D. Over eenige benamingen	XXI
 HOOFDSTUK I. Uit de geschiedenis der St. Servaaskerk.	
Wat weten wij van voor het jaar 1100?	1
 HOOFDSTUK II. Wat kan er nog staan van de onder Geldulfus in 1039 gewijde kerk?	
§ 1. Waarnemingen, waartoe eenige verkenningstochten om het gebouw hebben geleid	9
Dateering van het schip	10
§ 2. Nader onderzoek der oostelijke partijen.	
A. Inwendig	11
„Kryptkapellen”	14
B. Uitwendig	17
Een ommanteling?	18
Gevolgtrekking	24
 HOOFDSTUK III. Over de eenheidsmaat.	
De gebezigde voetmaal als aanwijzing der bouwtijdperken	25
§ 1. Bevestiging der in het vorig hoofdstuk aangewezen bouw- tijdperken door het gebruik van verschillende voetmaten	28
§ 2. De voetmaat, hulpmiddel ter reconstructie van een vroegeren toestand	30
 HOOFDSTUK IV. Uit de bouwgeschiedenis van den westbouw.	
§ 1. Beschrijving van den plattegrond en daaruit te lezen wijzigingen	33
§ 2. Het gebruik der voetmaten bevestigt de in § 1 waargenomen bouwperiodes	38
§ 3. Vermoedelijke dagteekening van den westbouw.	
A. Over de toeschrijving aan Karel den Groote	44
B. De aanleg van het westwerk te Maastricht vergeleken met westwerken te Luik en Xanten	46
Over de dagteekening van den westbouw en van een stilstand in de werkzaamheden	50
C. Het beeldhouwwerk „de Majestas Domini” als verklapper van een vroegeren toestand	55
D. De eenheidsmaat als hulpmiddel der dateering	57

HOOFDSTUK V. Vermoedelijke dagteekening der voetmaatperioden	Blz. 59
AANHANGSEL	69
A. De XIe eeuwse St. Servaaskerk volgens Jocundus (dos- sier Kalf)	69
B. Over de herkomst van de voetmaat in het Luikerland	76

AANGEHAALDE WERKEN:

- Albers S.J. De Heiligdomsvaart in de Middeleeuwen — Public. 1930.
 Beyer. Urkundenbuch zur Geschichte der Mittelrh.-Territorien 1860.
 Buitenrust Hettema en Telting. Een bezoek aan een Nederlandsche stad in de XIVe eeuw. 1906.
 Coenen, J. Les Monuments de Liège. 1923.
 Doppler, Dr. P. Verzameling van charters en bescheiden betreffende het Vrije Rijkspittel van St. Servaas — Public. 1930 e.v.
 Enlart. Manuel d'archéologie française.
 Flament. De westertorens van St. Servaaskerk te Maastricht — Public. 1891.
 Fuchs, Alois. Die Karolingische Westwerke, 1929.
 Hendrix. L'église Saint-Jacques à Liège. 1928.
 Herbenus, Opusculs de Mathieu Herbenus, uitgegeven door Mgr. de Ram in de Compte Rendu de la commission royale d'histoire no. 1, tome XII.
 Jocundus. Translatio Sancti Servatii — M.G. SS. XII en Aangangsel. Bijlage A.
 Kalf, Dr. J. Opgravingen in de St. Servaaskerk te Maastricht — Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond. 1916.
 Keuller, Ir. L. A. J. Een archeologische Hypothese — Public. XLVIII (1912).
 Klapheck. Der Dom zu Xanten. 1930.
 Lacomblet. Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins, 1840.
 Ligtenberg, Dr. R. Die Romanische Steinplastik in den nördlichen Niederlanden, 1918.
 Lütthgen, Eugen. Die Romanische Steinplastik in Deutschland, 1923.
 M.G. Monumenta Germaniae Historica; D.D. = Diplomata, L.L. = Leges, SS. = Scriptores.
 Mosmans. De St. Janskerk te 's-Hertogenbosch, 1931.
 Nissen. Pompejanische Studien, Leipzig. 1877.
 Public. Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg.
 Schippers, Dom. Das Laacher Münster, 1927.
 Schmeits. La basilique de St. Servais à Maestricht.
 Verzameling. Zie Doppler.

TER INLEIDING.

Het hierbij gaand werkje heeft een inleiding noodig, waarin ik eerst wil vermelden, hoe ik tot deze studie ben gekomen, daarna wil ik met een kleine uitweiding twee nieuwe hulpmiddelen: de *eenheidsmaat* en de *wichelroede*, in het kunsthistorisch Instrumentarium binnenleiden, om ten slotte nog iets te zeggen over het gebruik van eenige ongewoon klinkende woorden. Bij gebrek aan alledaagsch-Hollandsche, heb ik gemeend ze te moeten gebruiken, niet alleen omdat zij het begrip weergeven, dat ik wil uitdrukken, maar ook, omdat zij, mogelijk behept met een gewestelijken inslag, toch een Nederlandsche benaming geven, waar anders een uitheemsch-, een bastaardwoord of een omschrijving ter beschikking zou staan.

A. In de serie der „Geïllustreerde Beschrijvingen“, uitgave der Commissie voor de Monumentenzorg, viel mij de taak toe het deel over Maastricht te bewerken. Van de schatten, welke de oude Maasstad op het gebied van geschiedenis en kunst bergt, is een gedeelte in de jaren 1915 en 1916 in studie genomen door Dr. Jan Kalf en Dr. E. J. Haslinghuis, onderscheidenlijk Directeur en Onderdirecteur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg. Hun bezigheden in genoemde hoedanigheid hebben hen belet de begonnen studie ten einde te brengen; en zoo bleef voor mij nog zeer veel ter bestudeering over. Mijne werkzaamheden boden mij de gelegenheid sommige vraagstukken nader tot eene oplossing te brengen; zoo kwam b.v. de geschiedenis der ver-

sterkingen en in het bijzonder die van den bouw der muren in een nieuw licht te staan (vgl. aflevering 1, blz. — der „Geïllustreerde Beschrijving”). Andere vraagstukken bleken zooveel moeilijkheden te bevatten, dat de definitieve oplossing niet gegeven kon worden in de „Geïllustreerde Beschrijving”; en toch meen ik, dat het mijn plicht is de gegevens, welke ik tijdens mijn studie heb verkregen, bekend te maken, ten einde anderen in de gelegenheid te stellen uit deze gegevens te putten om zodoende te komen tot de oplossing dier vraagstukken. Het alleenrecht op het gebruik dezer gegevens aan mij te houden zou daarom reeds verkeerd zijn, omdat ik niet weet, wanneer ik er mijn „laatste woord” over zal spreken en het mij over eenige jaren zou kunnen vergaan, zooals Dr. Kalf het zoo juist uitdrukte, toen hij mij op eenige, door mij geopperde, moeilijkheden antwoordde: „De partijen zijn niet gelijk; U valt mij aan met een revolver en ik heb slechts een ouderwetsch ruiterpistool om mij te verdedigen”, er op doelend, dat hij na ruim 15 jaren niet meer voldoende op de hoogte was om direct van antwoord te dienen.

Om dit nu te voorkomen heb ik gemeend de gegevens, waarover ik thans beschik, kenbaar te moeten maken en in de volgende bladzijden het vóór en tegen van eenige vraagstukken uit de bouwgeschiedenis van de Sint Servaaskerk te Maastricht te moeten behandelen. Deze bespreking kan van zelf uitvoeriger zijn dan die, welke het bestek der „Geïllustreerde Beschrijving” toelaat en is bijgevolg te beschouwen als een aanvulling op genoemd werk.

Het spreekt van zelf, dat het wenschelijk is bij de bestudering van de moeilijkheden, welke een bouwwerk als de St. Servaas den kunsthistoricus voorlegt, met anderen van gedachten

te wisselen, om te voorkomen, dat men zich „vastkijkt”. Ik heb dan ook getracht naburige vakgenooten, zooals Graf Wolff-Metternich, Provinzial Konservator der Rheinprovinz, Dr. Pfitzner, beiden uit Bonn, Dr. Verbeek uit Keulen, en laatstelijk nog Ir. Weyres uit Bonn, die zich bezighoudt met een speciale studie over het „Nieuwwerk” te Xanten, naar Maastricht te krijgen om hen mijne moeilijkheden ter plaatse voor te leggen. Maar... het resultaat van een eerste bezoek kon uit den aard der zaak nauwelijks een ander oordeel ontlokken dan: Uwe argumenten lijken zeer steekhoudend... en aanvaardbaar, wijl zij zonder een grondig onderzoek niet te weerleggen zijn. Daarom hecht ik meer waarde aan de resultaten eener langdurige gedachtenwisseling: in dit verband zij herinnert aan de vele malen, dat ik een onderhoud had met Dr. Haslinghuis, onder wiens auspiciën afl. I en II der Maastrichtsche „Geïllustreerde Beschrijving” tot stand kwam en afl. III in bewerking is. Aan de ontmoetingen met Dr. Kalf heb ik steeds de aangenaamste herinneringen bewaard, omdat hij door zijn reeds genoemde onderzoekingen en door zijn rijke ervaring als van zelf de waarborgen bood voor vruchtbare en geestige discussies. Niet minder was het mij een genoegen mijne veronderstellingen te toetsen aan de ervaringen, waarover de architect de Hoog door een langdurige praktijk beschikt; aan zijn nauwgezetheid heb ik bovendien het waardevol cijfermateriaal te danken, dat mij in staat heeft gesteld betrouwbare bewijzen aan te voeren over de toepassing van verschillende eenheidsmaten.

Ook in Maastricht is mij hulp en medewerking verleend, waarbij ik op de eerste plaats denk aan de mededeelingen en gegevens, welke de bejaarde Ir. Keuller, thans tijdelijk voor-

zitter van Afd. A. der Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, mij verschaft heeft; hij toch verstaat der steenen taal en herinnert zich — en zijn geheugen is nog goed — nog veel, zoo wel uit den tijd van vóór de restauraties als daarna; over een en ander was het hem steeds een genoegen mij mededeelingen te doen. Ook de bescheiden en geleerde Dr. Goossens, Rijksarchivaris in Limburg, heeft mij bij herhaling op een en ander gewezen, dat mij stellig ontgaan zou zijn, terwijl zijn satellieten, de heeren van de Venne en Drs. Panhuysen steeds van een zelfden hulpvaardigen geest bezielde waren.

Ook vond ik architect Sprenger steeds bereid mijne onderzoekingen te steunen.

Ten slotte herdenk ik met erkentelijkheid hoe Mgr. Wouters, deken van St. Servaas, mij de vrije hand liet, waar ik neende nadere onderzoekingen te moeten instellen, terwijl de heer Hub. Mertz, die als koster gedurende een zestigtal jaren zijn zorgen aan zijn geliefde St. Servaas wijdde, mij vele waardevolle mededeelingen heeft gedaan. Hun breng ik hierbij gaarne mijn oprechten dank.

B. Het denkbeeld, dat in een bouwwerk bij twee niet-gelijktijdige bouwtijdperken, twee onderling verschillende maten zouden gebruikt zijn, bracht mij er toe in een gedeelte der Maastrichtsche St. Servaas, waarin zekerheid bestond omtrent het bestaan van tenminste twee perioden, de theorie aan de praktijk te toetsen.

Het is bekend welke voetmaten te Maastricht toepassing vonden; ik behoefde dus niet naar een onbekende te gaan zoeken, zooals Ir. Keuller deze herleid heeft uit de maten van het

middenschip. Het was mij trouwens bekend, dat niet alleen in de O. L. Vrouw te Maastricht in vroeger eeuwen de eenheidsmaat werd bewaard, maar ook te Deventer, waar „een ijzeren el in den toren is ingemetseld” („Godekino lapiscidi pro impositione ulne ferree in turrim, iiii s”; B u i t e n r u s t H e t t e m a en T e l t i n g. Een bezoek aan een Nederlandsche stad in de XIVe eeuw, blz. 16 en 128). Bovendien geeft E n l a r t in zijn Manuel d'archéologie française (II ème partie, I, architecture civile, 1929, p. 371—375) eenige voorbeelden betreffende „poids et mesures publics”; en N i s s e n vertelt ons in zijn Pompejanische Studien, Leipzig, 1877, in het IIIe hoofdstuk, getiteld „Römisches und oskisches Mass”, dat een steenen tafel, een „mensa ponderaria”, in het museum te Napels, oorspronkelijk 5 uithollingen met de oscische benamingen dier inhoudsmaten bevatte, welke later tot 9 vermeerderd werden door de oscische maten te veranderen in de Romeinsche; de schrijver meent voor dezen overgang den tijd te kunnen stellen op het tweede decennium vóór de geboorte van Christus; hij zegt verder, dat deze datum mede geldt voor de verdringing van den Oscischen door den Romeinschen voet. Zoo heeft Nissen het geluk gehad het gebruik van twee verschillende eenheidsmater chronologisch te begrenzen.

Al die voeten zijn maten met slechts eenige millimeters verschil: de „piet du roy” wordt gerekend op 0.325 M., de Grieksche op 0.3017 M., de Romeinsche op 0.296 M., de Bossche op 0.2876 M., de Oscische op 0.275 M.; men houdt ze voor het zesde deel van het menschelijk lichaam (vgl. Vitruvius in zijn IIIe en IVe boek in de vertaling en bewerking van J. B. Coignard (1684, p. 57—59 en 105), die er echter op wijst, dat de verhouding van den voet tot het heele lichaam een andere is, n.l.

een zevende, terwijl Alberti den voet nog kleiner, bijna $1/10$ neemt). Het lijkt mij echter waarschijnlijker de voetmaat te ontleenen aan den voet van een of ander beeld; wanneer een Fransch koningsbeeld meer dan levensgroot was kan ik mij voorstellen, dat de Franschen in den „pied du roi” een grootere maat vonden dan die, welke bij burens van grooter postuur in gebruik was; het voorkomen der drie verschillende voetmaten te Maastricht (vgl. hoofdstuk III) is op deze wijze verklaarbaar.

Om te besluiten of werkelijk een bepaalde voet tot eenheidsmaat heeft gediend moet groote nauwkeurigheid worden in acht genomen; dat het verkrijgen van nauwkeurige gegevens niet gemakkelijk, maar wel van groot belang is, laat zich hooren. Waar schrijvers terloops over den gebezigten voet handelen, zijn zij zelden nauwgezet genoeg in hun gegevens om te overtuigen.

Dom Schippers, *Das Laacher Münster*, 1927, S. 61: $9.60 \text{ M.} = c. 30 \text{ Fusz}$, $3.20 \text{ M.} = 10 \text{ Fusz}$, bijgevolg voeten van 0.32 M. , maar $33 \text{ M.} = c. 100 \text{ Fusz}$, $66 \text{ M.} = c. 200 \text{ Fusz}$ en $18 \text{ M.} = c. 60 \text{ Fusz}$.

Hoewel J. Mommans, *De St. Janskerk te 's Hertogenbosch*, 1931, op blz. 21 schrijft, dat hij „aangemoedigd door de spreuk: „scire est mensurare” d.i. „uit meten volgt weten” . . . er met de meetlat op uit (trok)” is de mededeeling van de verkregen resultaten (blz. 23): „ik vond en teekende daarbij op, zéér merkwaardige getallen in Bossche voeten” niet bevredigend, omdat de aangegeven maten alleen in het aantal voeten worden uitgedrukt. Waar maten in het metriek stelsel worden toegevoegd, lijkt mij de herleiding in voeten niet erg overtuigend. Op blz. 27 lezen wij b.v. „de kolossale toren rees op een grondvlak van $12 \times 12 \text{ Mr}^{\circ}$. . . en in den noot „de toren is 42 voet in het kwadraat”. Uit noot 1 op blz. 23 valt af te leiden, dat de Bossche voet 28.76 cM. bedroeg, wat op blz. 45, noot 1 en blz. 60, noot 1 wordt bevestigd. Nu

is 42 Bossche voeten niet 12 M., maar 12.08 M. (12.0792). In noot 2 op blz. 45 wordt vermeld, dat het schip vroeger 5.50 M. lager was („20 voet = Mr. 5.71"). Dergelijke opgaven — en zoo zijn ze meestal — missen de gewenschte overtuigingskracht.

De eerste proefnemingen aan de St. Servaas hadden een verbluffend resultaat. Al was hierdoor nog geen duidelijk chronologisch gegeven verzekerd, een aanwijzing van wat tot eenzelfde bouwperiode gerekend kon worden, zou er toch uit kunnen groeien. Ik besloot toen eenzelfde studie van het „Nieuwwerk", het westwerk, den westbouw, te gaan ondernemen. Om de wetenschappelijke waarde dezer studie geen afbreuk te doen was het zaaks over zeer betrouwbare getallen te beschikken. Vandaar, dat ik den architect, Onderdirecteur van 's Rijksbureau voor de Monumentenzorg, den heer de Hoog, vroeg mij ter bestudeering te willen geven de bladen, waarop hij indertijd de resultaten zijner opmetingen heeft vastgelegd en naar welke gegevens hij zijn plattegronden heeft geteekend. Ik vond den Heer de Hoog aanstonds bereid, en ik stel er prijs op hem hier nogmaals openlijk dank te zeggen. Zóó kon ik dus met betrouwbare gegevens naar de resultaten zoeken, welke ik hierbij den lezer voorleg.

De betrouwbaarheid der gegevens — het behoeft nauwelijks gezegd te worden — is natuurlijk een eerste vereischte, temeer, waar de gelegenheid deze te controleeren voor den lezer vrijwel is uitgesloten.

Wanneer nu werkelijk kan worden aangetoond van welke maat men zich bij het optrekken van een gebouw heeft bediend, dan dient men nog nader vast te stellen of die maat aan een bepaald tijdperk is gebonden; slechts zelden zal men hier gegevens over verkrijgen. Voor Pompeji is dit, zooals Prof. Bijvanck

mij meedeelde en ik hierboven reeds vermeldde, door Heinrich Nissen aangetoond.

Het vaststellen van de in St. Servaas gebruikte eenheidsmaten en een poging dit gebruik te dateeren, dat wordt in deze studie den lezer voorgelegd; de schrijver spreekt hierbij de hoop uit, dat kritiek op zijn werk er toe moge leiden de oplossing te brengen van de vele moeilijkheden, welke de Maastrichtsche St. Servaaskerk den vorscher voorlegt en waarvan er hier slechts een paar worden besproken.

C. De Wichelroede. Tegenover de resultaten, verkregen met de wichelroede zullen vele lezers sceptisch staan en wel om twee redenen: te vaak nog worden er fouten gemaakt, waardoor het percentage der „kloppende” gevallen niet altijd in een gunstige verhouding staat tot dat der mislukkingen; een tweede reden is, dat het zoo onwaarschijnlijk lijkt, dat men door middel der wichelroede andere zaken dan water en delfstoffen — en hieraan zijn wij uit de praktijk gewend — kan aangeven, ja, zelfs zaken, die wel geweest zijn, maar nu niet meer (in het geheel) aanwezig zijn.

Hoewel de wetenschap alle verschijnselen nog niet heeft verklaard, kan men toch reeds nu rekening houden met wat de wichelroede aangeeft; weliswaar niet onder toekenning van bewijskracht, maar als een aanwijzing. In de hoedanigheid van hulpmiddel wilde ik haar den kunsthistoricus aanbevelen, en de noot op blz. 11, heeft ook niets anders ten doel.

Het ligt niet in mijn bedoeling een verhandeling over dit onderwerp te schrijven; er bestaan heele dikke en beknopte werken over; zelf ben ik trouwens niet deskundig, al heb ik wel eens proeven genomen. Eén enkel feit heeft doorgaans meer over-

tuigingskracht dan theoretische beschouwingen, en ik verkeer in de gelukkige omstandigheid niet over veel feitenmateriaal te beschikken, want anders blijft het altijd de vraag hoeveel negatieve resultaten staan tegenover het vermelde positieve resultaat.

Twee feiten wil ik vermelden: Van Mr. J. v. Heyst te Heer bij Maastricht, vernam ik toevallig in een gesprek, dat een der broeders van het Voogdij-Gesticht te Heer met kar en paard in een onderaardsche gang was gezakt en dat de broeder die gang in was gegaan in de richting Rykholt tot op ± 800 M., en een andere gang in de richting Heer tot op ± 500 M.; wegens de vuile lucht moest de broeder terugkeeren.

Ik stelde voor met de wichelroede naar die gang te gaan zoeken; hier is immers iemand in de gang geweest . . . het bestaan der onderaardsche gang is vastgesteld . . . de aanwijzingen der wichelroede kunnen dus gecontroleerd worden.

Den 23en Jan. 1932 kwamen wij, dat zijn Mr. en Mevrouw v. Heyst, Broeder Michaël, twee mijner huisgenooten en ik samen nabij de plaats, waar voor bijna twintig jaren het ongeval heeft plaats gehad; ik vroeg broeder Michaël mij niets anders te zeggen over de gang dan een aanwijzing omtrent de plaats, waar hij indertijd door den grond was gezakt en of ik ongeveer in noordelijke richting moest zoeken.

De plaats werd mij aangewezen en zij is, voor wie er meer van weet, ook wel te herkennen aan een kleine inzinking in het terrein. Na eenigen tijd gaf ik aan hoe breed de gang moest zijn, terwijl ik haar volgde over een dertigtal meters in noord-oostelijke richting. Over dezen afstand stelde ik twee knikken vast. Daarop vroeg ik broeder Michaël hoe hij over mijn aanwijzingen dacht . . . Zijn Eerwaarde haalde een kaart te voorschijn, lachte en zeide: „Ik sta er paf van; het klopt precies met deze opmeting”; daarop toonde hij ons de op kaart gebrachte gangen der voormalige mergelgroeven, welke, na de instorting, opgemeten zijn door een ingenieur, die belast was met het toezicht op de oude groeven.

Dat ik na dit succes andere gangen heb trachten aan te geven doet hier weinig ter zake, omdat de ontgravingen door broeder Michael en zijn pleegkinderen zich nog niet zoover hebben uitgestrekt, dat er van een bevestiging der aanwijzingen kan gesproken worden.

Van belang is het alleen vast te stellen, dat het mogelijk is gebleken een ondergrondsche holte aan te geven.

Voorts is het mij ook mogelijk gebleken een bepaalde steensoort door middel van de wichelroede te identificeren, iets wat bij onderzoekingen van oude gebouwen zijn nut kan hebben; iedere stof schijnt n.l. de wichelroede een zeker aantal keeren te doen opslaan. Wilt U een voorbeeld?

Naar aanleiding hiervan onderzocht ik een vensterdorpel en de stoep van het huis van Ir. Keuller en bevond, dat de roede voor den vensterdorpel 33 keer doorsloeg; voor de stoep 19 keer. Thuis gekomen onderzocht ik de hardsteen van Kasteel Oost; deze gaf 19 opwippen. Eenigen tijd later bezocht ik het kasteel van Ecaussines in Henegouwen, nam er waar, hoeveel keer een hardsteen wenteltrap de roede liet doorslaan en ik kreeg wederom 19 slagen.

Aan Ir. Keuller vroeg ik bij een volgende ontmoeting of hem de herkomst van zijn stoeptreden bekend was. Het antwoord luidde: „Uit Henegouwen, maar den naam van de plaats weet ik op het oogenblik niet.” Ik vroeg of het Ecaussines kon zijn. „Dat is het”, was het antwoord. Zoo ziet men, dat langs dezen weg de mogelijkheid bestaat de herkomst van materiaal vast te stellen.

Tenslotte nog een algemeene opmerking. Dat de roede op een of anderen grond reageert op eenig materiaal, op een voorwerp onder den grond, enz. is een feit. Het menschelijk lichaam dient daarbij als centrale, van daar dat de gevoeligheid van het gestel, de ontvankelijkheid, des roedewichelaars een eerste factor is, een physische. Daarbij komt ook nog een psychische factor, want zonder den wil, zonder zich te concentreeren op het te zoeken voorwerp, gaat het niet. Maar in dit psychische element ligt een groot gevaar, want de inbeelding van den roedewichelaar kan hem parten spelen. De verkeerde interpretatie van het

waargenomene is vaak de oorzaak van een onjuiste verklaring, van de mislukkingen.

D. In deze studie heb ik mij van woorden bediend, welke den lezer misschien ongewoon, zelfs on-Hollandsch zullen voorkomen. Het ligt niet in mijn bedoeling Germanismen te verdedigen of te gebruiken, maar evenmin goed bruikbare woorden, uit vrees voor Germanisme of wegens hun gelijkkluidendheid met Duitsche woorden, te verwerpen.

Ik heb dan ook getracht meer zekerheid te verkrijgen door een taalkundige te raadplegen.

Dr. H. J. E. Endepols te Maastricht vond ik hiertoe gaarne bereid en ik zeg hem hartelijk dank voor de mij verschaftte gegevens, welke het mij mogelijk hebben gemaakt mijn houding in deze te bepalen.

Waar echter het Hollandsch spraakgebruik niet voorziet in eenige benamingen, omdat hetgeen ik aan wil duiden eigen is aan Nederlandsche gewesten buiten Holland, zal men het mij bezwaarlijk kwalijk kunnen nemen, wanneer ik mij bedien van benamingen, welke misschien behept zijn met een gewestelijken inslag.

Wat het ongewoon klinken betreft, daarvan ben ik overtuigd, dat dit euvel wel zal slijten naarmate men het vreemd klinkend woord bij herhaling heeft gehoord.

Westbouw, westwerk, westchoor, narthex, het Nieuwwerk. Onder de benaming „westbouw” worde verstaan het „westelijk voorgebouw”, dat aan kerken aan de westzijde van het schip is aangebouwd. De westbouw in het Maasdal wordt gekenmerkt door eenzelfde indeeling als het schip: een midden-

hal, tegenover het middenschip en zijhallen, tegenover de zijschepen. Een ingang in de westzijde ontbreekt, zoodat een gesloten bouwwerk ontstaat, dat alleen op de kerk geopend is. Een altaar stond in de middenhal; dit type heeft bij onze oostelijke bureu de benaming „Westchorhalle” in het leven geroepen. Langs de drie wanden in den westbouw bevindt zich een galerij. Boven de hallen heeft men over de heele breedte van het gebouw een groote zaal en hierboven, boven den westbouw, verheffen zich torens.

Dit grootsch gebouw heette in Maastricht ook wel het „westwerk”, het „nieuwwerk”, het „novum opus”; de benaming nieuwwerk is daarom niet aan te bevelen, omdat het slechts aan de toevallige omstandigheid te danken is, dat verbouwingen steeds aan de oostzijde begonnen en dus in het Westen eindigden, dat dit westwerk met nieuw kon worden aangeduid. Bijgevolg komt deze benaming ook voor bij den westbouw in Xanten, maar evengoed wordt er mee aangeduid het klooster Nieuwerk in het Rhijnland, dat in het derde decennium der XIIe eeuw voorkomt als het „novum oratorium” en het „novum opus” (Lacomblet, Urkundenbuch, nrs 319, 320 en 325).

De onverbogen vorm *w e s t*- is dus te verdedigen, temeer, waar „westelijk” iets anders, een plaatselijk minder omgrensd begrip weergeeft: een westelijk voorgebouw kan desnoods ten Westen van den westbouw liggen.

Er is overigens nog meer keus; men spreekt immers van westkant, Westland, Westerkerk en westerstorm, maar *wester-* geeft een onwelluidende samenstelling.

Aanvaarden wij dus *west-*, dan blijft de vraag of *-bouw* er mede verbonden mag worden. Mij dunkt van wel, omdat men in *-bouw* niet behoeft te denken aan Germanisme. Het Nederlandsche „bouw” beteekent ongetwijfeld de bouwwerkzaamheid, het „werk”, zooals in de uitdrukking: de opzichter is op het werk, maar het beteekent ook het resultaat der werkzaamheden, het bouwwerk of een gedeelte ervan, want het Nederlandsch woord „uitbouw” beteekent een aan een gebouw uitgebouwd gedeelte; van Germanisme is hier geen sprake, want de Duitscher verstaat

onder „Ausbau“ het „afbouwen“ en hij vertaalt ons uitbouw door „Anbau“ „Vorbau“.

Woorden als „benedenbouw“ en „achterbouw“ rechtvaardigen mede het gebruik van -bouw; hiertegen kan mogelijk beweerd worden, dat deze laatste woorden gewestelijk, Zuid-Nederlandsch zijn: welnu, dit bezwaar is er geen, omdat de „westbouw“ in Noord-Nederland niet voorkomt, waardoor de benaming westbouw ook nog typeerend is voor de plaats van herkomst.

Breuksteen. Hieronder zijn te verstaan brokken steen, zooals die uit de groeven „gebroken“ worden, bijgevolg afgebrokkelde, afgesplinterde brokken, onregelmatige, ongelijke blokken, niet bekapt noch van frijnslaf voorzien.

Voor het Maasdal, waar steen „gebroken“ wordt, is de uitdrukking gewoon en bovendien als technische benaming bekend, zooals mij bij navraag bij den keurmeester bij 's Rijkswaterstaat werd verzekerd.

Partijen. Bij de bespreking van het kerkgebouw doet zich de behoefte voor aan een verzamelnaam voor een gedeelte, dat ook weer onderverdeeld kan worden, zonder te hoeven spreken van: het bovengedeelte van het middendeel van het westelijk voorgebouw; hiervoor kan ik zeggen: het bovengedeelte der middenpartij van den westbouw.

Bovendien meen ik, dat de „koorpartij“ ruimer van beteekenis is dan het „koorgedeelte“, dat alleen de koortravee en de koorsluiting zal bevatten, terwijl de koorpartij deze beide gedeelten, plus de torentjes en aanbouwsels naast het koor kan behelzen, benevens — zoo men wil — de krypt onder het koor. Van Dale omschrijft het woord trouwens als „afdeeling, eenigermate een geheel uitmakende“, waarmede het gebruik van dit woord hier voldoende gerechtvaardigd is.

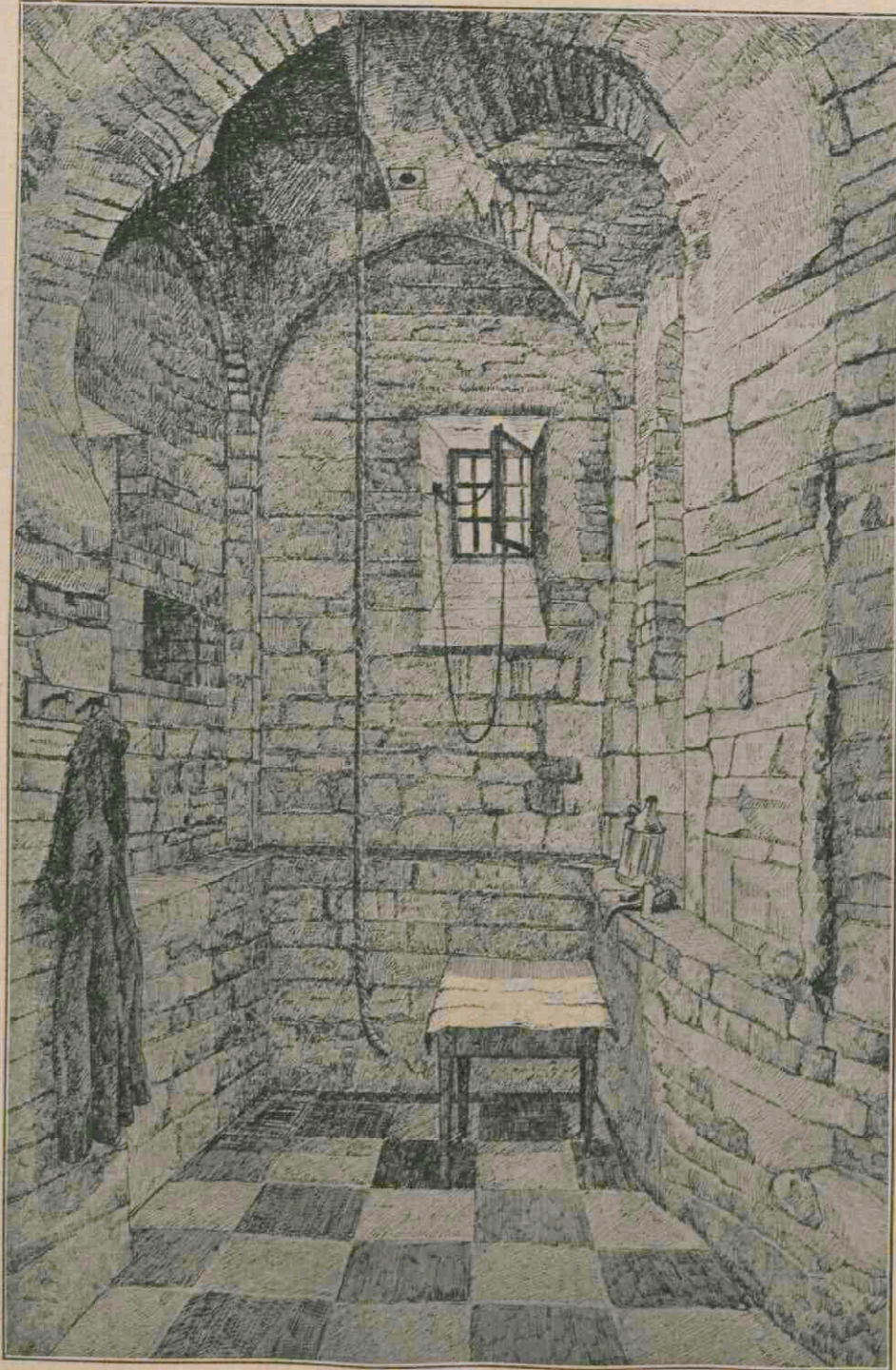
In den titel van de paragraaf op blz. 55 noem ik een beeldhouwwerk den „verklikker“ van een vroegeren toestand; dit is een ongewoon gebruik.

Naar analogie van het gebruik van dit woord om een toestel aan te duiden, dat waarschuwt, wanneer een toestand is ingetreden of gaat intreden, waar men anders niet op bedacht zou zijn, meen ik van dat woord gebruik te mogen maken, waar dat beeldhouwwerk soortgelijk werk verricht; bij de bestudeering van den steen worden wij gewaarschuwd, ingelicht over een anderen, een vroegeren, toestand.

Periode-St. Marie. Deze uitdrukking is oneigenlijk; wanneer ik zeg, dat een muur is opgetrokken in de „periode-St. Marie”, dan wil ik daar alleen mee zeggen, dat tijdens den bouw van dien muur gewerkt is met den voet Sint Marie als eenheidsmaat; de algemeenheid der uitdrukking heeft nu eens een chronologische begrenzing ten doel, dan weer beoogt zij slechts het gebruik dier maat te binden aan het optreden van een ploeg van werklieden; een en ander hangt van de omstandigheden af. Dit geldt eveneens voor de andere voetmaten.

Tenslotte heb ik mij eenige keeren bediend van het woord *huidig*, omdat ik er een verschil in meen te voelen met „*tegenwoordig*”.

Wanneer ik spreek van het tegenwoordig koor, kan men hierdoor denken aan een modern koor, terwijl het *huidig* koor m.i. alleen wil zeggen het koor, zooals men het vandaag nog aantreft; het kan dagteekenen uit vroeger eeuwen.

PLAAT II.

Inwendig van het torentje ten Noorden
van de Absis der Sint Servaas
naar een penteekening van den schrijver.

HOOFDSTUK I.

UIT DE GESCHIEDENIS DER ST. SERVAASKERK.

WAT WETEN WIJ VAN VOOR HET JAAR 1100 ?

„De geschiedenis van het vrije Rijkskapittel van St. Servaas te Maastricht, een der rijkste en invloedrijkste in de Nederlanden, wacht nog op een bewerker en schrijver”. Met deze woorden begint Dr. P. D o p p l e r, oud-rijksarchivaris in Limburg, de „Inleiding op zijn Verzameling van charters en bescheiden betreffend het Vrije Rijkskapittel van St. Servaas te Maastricht” Public, 1930 e.v.,

Het ontbreken van een werk, waarin alle archivalische gegevens betreffende dit Kapittel zijn verwerkt, maakt de taak van hem, die de bouwgeschiedenis der St. Servaaskerk wil onderzoeken niet gemakkelijk, maar, het valt niet te ontkennen, dat zijn werk er des te spannender door wordt. Hij zal immers met den speurzin van een detective moeten woekeren met de aanwijzingen, welke de steenen hem verschaffen. Begrijpt hij deze goed, dan zal hij tot een beter inzicht komen, dan wanneer hij die bouwgeschiedenis uit de geschreven stukken alleen zou willen samenstellen. Het onderzoek naar de kern van waarheid, die kronieken, overleveringen, levens van heiligen enz. bevatten, vergt een niet minder moeizamen arbeid, welke bovendien onevenredig is tot het te verkrijgen resultaat.

Daarom heb ik bij de bestudeering der bouwgeschiedenis getracht de taal der steenen te verstaan en mij onthouden van een onderzoek der schriftelijke bronnen, mede uit de overweging dat een ernstig geschiedvorschcr als de rector scholarum van Sint Servaas, Matheus Herbenus, die in het laatste der XVe eeuw en in het begin der XVIe eeuw zijn geschiedkundige geschriften opstelde, zijn opstel „de origine templi servatiani” begint met de verzuchting, dat hij zoo weinig gegevens uit vroeger eeuwen heeft kunnen vinden bij ontstentenis van annalen, zoodat ons gebrek aan kennis hoofdzakelijk schijnt te moeten worden toegeschreven aan de zorgeloosheid van vroegere geslachten (*incuria majorum*).

Daar het nu buiten mijn bedoeling — en mijn competentie — ligt mij hier met oorkonden- en tekstkritiek bezig te houden, moet ik volstaan met het weinige te vermelden, dat in der eeuwen loop als historisch werd beschouwd: ik laat Herbenus daartoe even aan het woord.

Maternus, leerling van den Apostel Petrus, door dezen naar hier gezonden, werd de eerste bisschop der Tungri, stichtte aan den heirweg, waar later de tempel van St. Servaas is opgericht („*in aggere publico ubi postea templum Bti Servatii constructum est*”), een bedehuis, een kapel, („*oratorium*”) en wijdde ter plaatse een altaar aan den Zaligmaker en den Apostel Petrus, op welk altaar tot op heden in onze krypt het H. Offer wordt opgedragen („*in hac ara in hodiernum diem in crypta nostra sacrificatur*” (blz. 25)). Hierop laat Herbenus volgen, dat ter plaatse waar nu de kerk van St. Servaas gelegen is... Monulphus een vijf honderd jaren later een kerk aan de H. Maagd heeft toegewijd.

De beweringen van Herbenus gaan misschien terug op die van

Gregorius van Tours (538—594), die in zijn „Historia Francorum”, (M.G. SS. T. I, p. 67) L. II, c. 5 zegt, dat Servatius begraven is bij den heirweg („*juxta ipsum aggerem publicum*”) en in zijn „De gloria Confessorum”, (M.G. SS. T. I, p. 190), c. 71, dat men van Servatius verhaalt; dat hij begraven is bij de brug in den heirweg („*juxta ipsum pontem ageris publici*”), dat de vallende sneeuw den marmeren steen boven het graf van den heilige niet bevochtigde, . . . dat de devotie der geloovigen een bedehuis (*oratorium*) van planken bouwde, welke niet tegen de weersinvloeden bestand waren, weshalve bisschop Monulphus — tijdgenoot van Gregorius — een grooten tempel (*magnum templum*) heeft ontworpen, gebouwd en versierd. Het is alsof Gregorius van Tours in Monulphus den stichter en voltooiër van het groote werk ziet; de overlevering noemt echter Gondulpus, die Monulphus op den bisschoppelijken zetel opvolgde, als dengeen, die de kerk voltooide.

Verder zij opgemerkt, dat de stichting eener kapel in deze streken omtrent het jaar 100 ondenkbaar is.

De overlevering bevat waarschijnlijk een kern van waarheid; en er zal gedacht moeten worden aan den historischen Maternus, bisschop van Keulen in de eerste helft der IVe eeuw. De wijding van een altaar aan Sint Petrus verklaart misschien waarom de overlevering van Maternus een leerling van den Apostel Petrus heeft gemaakt.

Wat weten wij nu uit de archivalia? Niets anders dan het bestaan van een aan St. Servaas gewijde abdij.

Voor mijn doel is het bijzaak of al die stukken den toets der moderne oorkonden-kritiek kunnen doorstaan, waarmede ik slechts zeggen wil, dat het mij in dezen onverschillig is door wien de oorkonde is opgesteld, ja, zelfs of de dagteekening niet uit den tijd der samenstelling is.

Verondersteld, dat het stuk van 993, hierna te noemen, eens een eeuw jonger is, dan volgt daaruit, dat de opsteller in 1093 geschreven zou hebben over de abdij van St. Servaas, dat zij is „*in loco Trajecto vocato constructa*”. Tweeërlei is hieruit af te leiden: de opsteller van 1093 wist, dat hij een uitdrukking neerschreef, welke typisch was voor het jaar 993, of hij bediende zich van een uitdrukking, welke voor zijn tijd gewoon was. Nu zijn de bewoordingen, waaronder melding wordt gemaakt van de St. Servaas zoo algemeen, dat het volkomen onverschillig is of deze weinigzeggende vermeldingen inderdaad uit het jaar zijn, waarop de oorkonde in Doppler's Verzameling wordt gesteld.

Evenzoo is het voor mij bij dit onderzoek van weinig beteekenis of de stukken onder Nrs. 8 en 9 van die Verzameling eigenlijk twee afschriften zijn van één origineel.

Iets anders zou het zijn, wanneer in een dier stukken gesproken zou worden van een „onlangs vernieuwde”, van een „vergroote” of van een „onlangs gewijde” kerk. Dan kwam het natuurlijk ook voor mij er op aan door een juiste dateering der oorkonden de chronologische plaats der mededeeling vast te stellen. Waar vóór het jaar 1100 in die stukken soortgelijke uitdrukkingen niet voorkomen, heb ik gemeend mijzelf, noch anderen, den last van moeizame uitvorschingen te moeten aandoen. Tot geruststelling van den lezer evenwel heb ik het wenschelijk geacht in mijn tekst te vermelden of die stukken in de uitgave der „*Monumenta Germaniae*” al dan niet voor echt worden verklaard. De benodigde gegevens werden mij ten Rijksarchieve te Maastricht verstrekt door den chartermeester Drs. G. P a n h u y s e n, wien ik hiervoor hartelijk dank zeg.

Wat die stukken ons nu voor de bouwgeschiedenis leeren is zeer onbelangrijk:

Tusschen de jaren 800 en 900 is er sprake van de broeders van het klooster van St. Servaas, van het *monasterium*, de *abbatia sancti servatii Trajecti ad Mosam*, zooals in het verdrag tusschen koning Karel den Kale en koning Lodewijk gezegd wordt (M.G.-Leges, T. II p. 195), waarbij de St. Servaas aan Karel werd toebedeeld.

In de Xe eeuw zijn de uitdrukkingen eenigszins anders. Gisbert, hertog van Lotharingen, gehuwd met Gerberga, dochter van Keizer Otto I, maakt in 928 bekend, dat hij van Rutger, aartsbisschop van Trier, de kerk van St. Servaas heeft gekregen in ruil voor eenige dorpen. De hertog noemt zich daarin: Gysalbertus gratia Dei dux rectorque *Trajectensis ecclesie*. (Verzameling Nr. 14).

In 945 (M.G.-D.D. Otto I, p. 153) geeft keizer Otto I, daartoe aangezocht door Fredericus, aartsbisschop van Mainz, door zijn broeder Heinrich en door den graaf Herimannus, de abdij van St. Servaas terug aan de kerk van Trier en vernieuwt de schenkingen door zijn voorgangers gedaan, te weten die van koning Arnulf (889), Zwentibold (898) en Karel den Eenvoudige (919).

Ten slotte vat keizer Otto III de gedane schenkingen samen in een stuk van 993, door Doppler in regestvorm (Verzameling Nr. 19; M.G.-D.D. Otto III, p. 531) als volgt weergegeven:

Keizer Otto III, overwegende dat zijn voorganger Arnulfus de abdij van St. Servaas *in honore sancti Servatii confessoris Christi in loco Trajecto vocato constructa* ter gedachtenis van zijn grootvader Koning Lodewijk, alsmede van zijn vader Karloman en zijne oomen de Koningen Lodewijk en Karel, aan de Kerk van den H. Petrus te Trier geschonken heeft en zijne opvolgers die schenking bevestigd hebben, dat insgelijks zijn grootvader Koning Otto I die schenking bekrachtigd heeft, doch naderhand door verkeerde raadslieden ingelicht die schenkingen en bevestigingen alsook de zijne vernietigd heeft en de abdij van St. Servaas voor zich genomen en daarvoor in ruil gegeven heeft de abdij van Oeren, alsof deze zijn eigendom ware, wenscht dit onrecht te herstellen en op verzoek van den aartsbisschop Egbertus en ter nagedachtenis van zijn vader, zijn naamgenoot en van zijn moeder Keizerin Theophania schenkt hij de abdij van St. Servaas „cum omnibus utensilibus ad eam jure aspicientibus” terug aan de kerk van Trier.

Op de vraag van het waarom der schenkingen aan Trier wil ik niet ingaan; het zou tot een afzonderlijke historische en diplomatische verhandeling leiden.

Voor de bouwgeschiedenis van kerk en klooster hebben wij niet veel meer vernomen, dan de aanwezigheid van een abdij, nu eens met de toevoeging „*que in beati Servatii confessoris honore consecrata est*” dan weer „*in quo (monasterio) b. Servatii sacratum corpus quiescit*” (898. Verzameling Nr. 8 en 9; Beyer, Urkundenbuch zur Geschichte der Mittelrh-Territorien (1860) nr. 144 en 145) of „*quae est constructa in Trajecta in comitatu Maselant*” (919, Verzameling Nr. 11; Beyer, a.w. nr. 160).

Van een bouwperiode vóór het jaar 1000 blijkt uit al deze stukken niets; evenmin vermelden schenkingen, dat zij ten doel hebben den bouw te bevorderen of tegemoet te komen in reeds begonnen werkzaamheden. Zoo vermeldt de acte, waarbij Koning Arnulf de abdij schenkt aan de kerk van den H. Petrus te Trier — hoe uitvoerig de omschrijving der bezittingen ook is — niets omtrent den toenmaligen toestand van het Maas-trichtsche klooster; een positieve of negatieve gevolgtrekking omtrent een verwoesting door de Noormannen, die volgens de „*Annales Fuldenses*”, ad annum 881, het „*castrum*” — de kerk lag er buiten — hebben verwoest, valt er m.i. niet uit te maken.

Men mag, naar ik meen, uit een en ander afleiden, dat zoo-wel de Merovingische vorsten, als hun opvolgers naar welbe-hagen over de Maastrichtsche abdij hebben beschikt.

Van uit het midden der XIe eeuw zijn ons eenige schenkings-acten bewaard; één uit 1050 van Godfried, hertog van Lotharingen, waarbij St. Servaas een vrijgoed in het Luikerland verkrijgt (Verzameling, Nr. 20) en één uit 1051 van keizer

Hendrik III, waarbij goederen te Wadenheim en Ahrweiler geschonken worden aan het altaar „domino Jhesu Christo sanctoque Servatio Masetricth consecratum” (Verzameling, Nr. 21¹). In 1062 volgt weer een schenking. Van vóór het eind der XIe eeuw kennen wij nog twee vermeldenswaardige stukken; het eene van 1087²), waarbij kwam vast te staan, dat het kapittel als vrij werd erkend, alleen rechtstreeks onder den Paus en de Roomsche Koningen staand, terwijl het andere stuk van 1096 meedeelt, dat Ida, gravin van Bouillon, en haar zoon Godfried een schenking doen aan de abdij van Afflighem, welke handeling geschiedt „apud Trajectum in ecclesia Sancti Servatii confessoris, presentibus etiam Reliquiis S. Gertrudis Virginis pro simili negotio illuc allatis”.

Nog steeds niets van beteekenis voor de bouwgeschiedenis. Het stuk van 1087, waarbij de vrijheid van het kapittel bij oorkonde werd vastgesteld, moet, een mij onbekende, voorgeschiedenis gehad hebben. Hoewel het verleidelijk is aan te nemen, dat de verbreking der afhankelijkheid van Trier den stoot heeft gegeven aan bouwkundige werkzaamheden, zijn er ons reeds vóór 1087 bekend.

Wij weten n.l. dat in 1039 een kerkwijding heeft plaats gehad. De mededeeling in de „Gesta pontificum cameracensium” is zeer beknopt: *et consecrata est ibi ecclesia in honore sancti servatii* (M. G. S.S. VII, p. 487).

1) Het oorspronkelijke berust niet ten Rijksarchieve in Limburg, maar op de Biblioth. Nationale te Parijs (Verslagen omtrent 's Rijks Oude Archieven, 1888, blz. 329.) Het verdient de aandacht, dat dit stuk onder dien datum niet vermeld wordt in de M. G.

2) Waar de uitgave der M. G. niet gevorderd is tot dit jaar, werden door Drs. Panhuysen inlichtingen te Weenen ingewonnen, waar men dit stuk houdt voor een „angebliches Original”, ontstaan korten tijd na 1087, terwijl de inhoud echt is.

Een ander bericht, uit de „Gesta pontificum leodiensium” bij Chapeaville, is iets uitvoeriger; het deelt mee, dat Hendrik III, toevallig te Maastricht zijnde . . . „*basilicam dedicare statuit duodecim aris . . .*”, terwijl het uitvoerigst bericht dat is van J o c u n d u s, die ons den naam van den bij den bouw betrokken proost noemt: „*Constituit enim (Henricus III) basilicam, quam homo Dei prepositus eiusdem cenobii Geldulfus novam condiderat, ad numerum XII apostolorum dedicari . . .*”. (vgl. Bijlage A, blz. 70).

Het feit wil ik aanvaarden, dat in 1039 een door proost Geldulfus¹⁾ gebouwde (of door hem grondig verbouwde) kerk werd gewijd.

De kerk — of de verbouwing — van proost Geldulfus aan te wijzen is een der onderdeelen dezer studie.

1) Geldulfus' gebeente en grafkruis is in 1903 teruggevonden; in Aug. 1051 is hij dood; vgl. Dr. Doppler — Public. XXXIX, (1903) blz. 377 e.v.

HOOFDSTUK II.

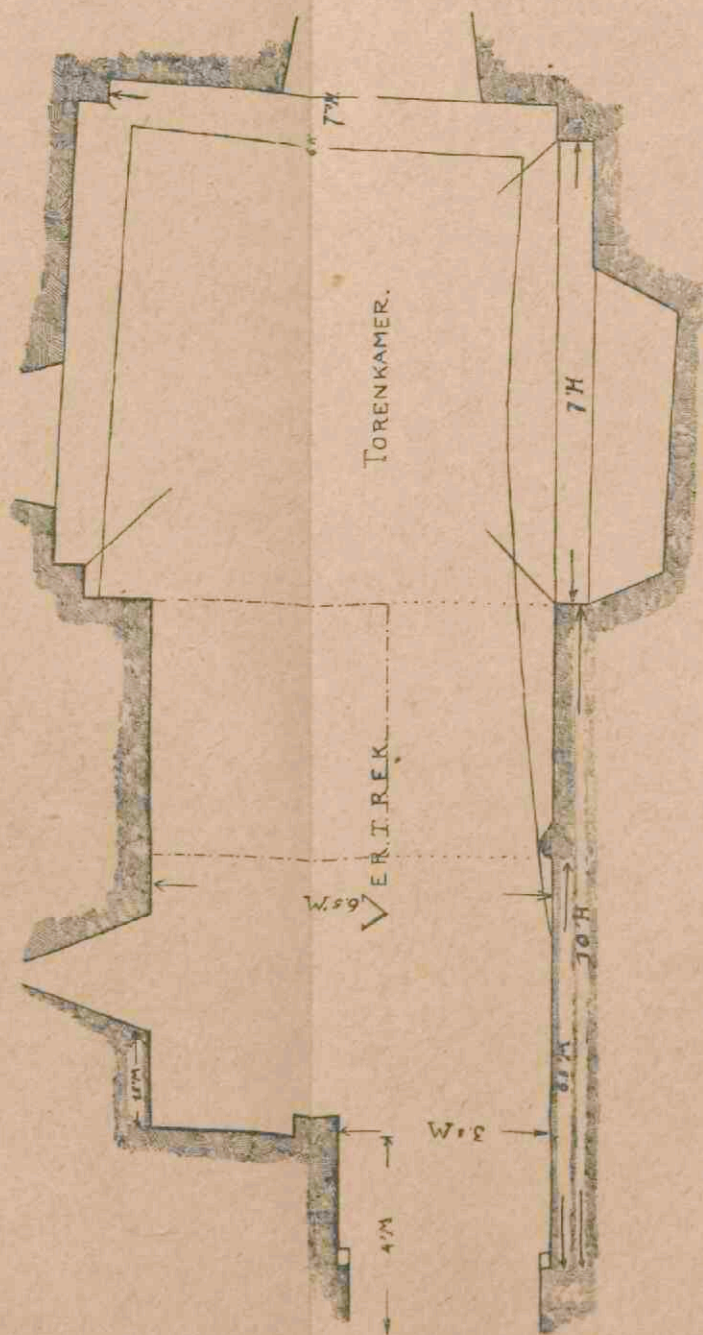
WAT KAN ER NOG STAAN VAN DE ONDER GELDULFUS IN 1039 GEWIJDE KERK?

§ 1. WAARNEMINGEN, WAARTOE EENIGE VERKENNINGS- TOCHTEN OM HET GEBOUW HEBBEN GELEID.

Zooals uit de vorige bladzijden is gebleken, zijn wij door archivalische gegevens al heel slecht ingelicht omtrent de bouwgeschiedenis der eeuwenoude St. Servaaskerk; die geschiedenis nu af te lezen van de wanden is haast onmogelijk, omdat verbouwingen, uitbreidingen, belangrijke restauraties voor een halve eeuw ondernomen, de ruwe breuksteen — al dan niet herbruikt — en tenslotte een pleisterlaag, het heel moeilijk maken het oude werk te onderscheiden, terwijl het zelfs ten deele aan het oog onttrokken wordt.

De taal, welke het gebouw spreekt, is dan ook moeilijk te verstaan en vermeldt in vele gevallen niet anders dan dat wand B. opgetrokken moet zijn, toen wand A. al stond, terwijl een wand C. eerst gebouwd kan zijn na de oprichting van B. of de slooping van A. Op deze wijze is het wel mogelijk te komen tot een zekere opeenvolging in de ontwikkeling van het bouwwerk, maar een nauwkeurige omlijning te geven van wat be-

PLAAT III.

Plattegrond van het gelijkvloers van het torentje ten Noorden van het koor der St. Servaaskerk, naar opmetingen van den schrijver.

hoord heeft tot het tijdperk van wand A, B, of C blijft een zware taak.

Intusschen hebben eenige verkenningstochten geleid tot de volgende waarnemingen:

De kerk bestaat uit:

Een westelijk voorgebouw — den westbouw — opgetrokken tegen een reeds bestaand s c h i p, waaraan een t r a n s e p t is toegevoegd — dit blijkt uit de wijze van aansluiting aan den bestaanden middenbeukwand — en dit transept is waarschijnlijk in verband opgetrokken met de k o o r p a r t i j e n; deze koorpartijen geven aanleiding tot een uitweiding, waarover nader zal gehandeld worden in de volgende paragraaf. Voorloopig wil ik aannemen, dat het schip het oudst is en bij een verbouwing werd verbonden aan een oostelijke en een westelijke uitbreiding.

Behoort dit schip nu tot de kerk van 1039? Uitgesloten lijkt mij dit niet, want, gesteld, dat dit schip gesticht werd rond het jaar 1000, dan kan zijn oostelijke sluiting na de voltooiing der oostelijker gelegen uitbreiding gesloopt zijn, of de oostelijke sluitwand werd alleen gesloopt en de lange wanden van het koor zijn voorloopig nog blijven staan; zij werden in dit geval eerst opgeruimd toen zij de werking van het dwarspand in den weg stonden.

Laten wij thans de oostelijke partijen nader beschouwen.

§ 2. NADER ONDERZOEK DER OOSTELIJKE PARTIJEN.

A. INWENDIG. B. UITWENDIG.

Het huidig koor bestaat uit een rechthoekige koortravee met een halfronde absis aan haar oostzijde; naast de lange wanden dier travee bevindt zich, zoowel aan noord- als aan zuidzijde, een langwerpige nevenruimte, welke aan haar oostzijde eindigt in een torentje op rechthoekig grondplan.

Onder deze koorpartij bevindt zich de, bij de restauratie blootgelegde, oostelijke, krocht, heden drie traveeën lang.

A. Blijkens de opgravingen van Dr. Kalf is komen vast te staan, dat de muur, welke heden de oostelijke krypt aan de oostzijde afsluit, is opgericht in een bestaande ruimte; heeft de krypt zich verder in oostelijke richting uitgestrekt¹⁾, dan

1) Om zekerheid te krijgen omtrent nog in den grond aanwezig muurwerk, heb ik mijn toevlucht genomen tot een nog weinig beoefenden tak van wetenschap: tot proefnemingen met de wichelroede. Ik weet wel, dat de verkregen aanwijzingen zeer vaak niet kloppen met de bevindingen van een nader ingesteld onderzoek, mede, omdat de wichelroede ook schijnt aan te geven, wat geweest, maar niet meer ter plaatse aanwezig is. Intusschen, meen ik hier te moeten vermelden wat deze proefnemingen ons hebben, aangegeven.

Bij gelegenheid van een bezoek van den Heer de Lalieux de la Rocq, bedreven in deze kunst, aan het kasteel van Oost, vroeg ik hem mij te willen opgeven, of er een gebouw gestaan heeft op het grasveld voor het kasteel; oude van dagen hebben er een kapel gekend, welke mij alleen uit een afbeelding en uit archivalia bekend is. Ik mag gerust aannemen, dat mijn Henegouwsche gast, die voor het eerst van zijn leven te Oost kwam, van het bestaan dier kapel niets heeft geweten. De wichelroede gaf het grootste gedeelte van het muurwerk aan.

Een uitnoodiging mee te gaan naar St. Servaas was het gevolg dezer eerste kennismaking. In Juni van het jaar 1931 werd aangegeven, dat ten Oosten van de koorsluiting een muur in het verlengde van den zuidwand der krypt zich uitstrekt tot 17.82 M. en daar een rechten hoek maakt naar het Noorden. Deze oostelijke „sluitwand” moet een breedte hebben van 1.60—1.65 M. Van den muur in het verlengde van den zuidwand werd aangegeven, dat er, ter hoogte van den sluitwand, 1.40 M. puin op ligt, terwijl het muurwerk hoog is 4.40 M.

wordt de beantwoording van de vraag hoe de ruimte oorspronkelijk werd verlicht, gemakkelijker. Heeft deze, zich verder oostwaarts uitstrekkende, krocht behoord tot de in 1039 gewijde kerk, dan is het mogelijk, dat de krypt zich buiten het koor uitstreckte, zooals in Susteren en bij de St. Bartelémy te Luik het geval was. Zoolang hieromtrent geen zekerheid is verkregen, lijkt het mij aannemelijker te denken aan een op het oude maaiveld opgetrokken bouwwerk, dat in een latere verbouwing ten deele is opgenomen. Hiermede is dan ook niet in strijd, dat het oude maaiveld aan den noordelijken hoek der concha op ongeveer 4 M. werd aangetroffen (Kalf, Bulletin, blz. 23 noot 1). Uit de in den laatsten tijd te Maastricht gedane opgravingen (in de Groote Staat en de Hoenderstraat) is gebleken, dat men in de reeds vroeg bewoonde wijken een ophoo-

Als dateering werd het *getal* 1627 verkregen, wat in beginsel beteekent het aantal jaren geleden, waarop de muur zou zijn gebouwd, maar van dit getal moet een vrij hoog percentage worden afgetrokken uit hoofde van meer of minder gunstig licht, meerdere of mindere vermoeidheid van den roedewichelaar, enz. Ik wil er alleen op wijzen, dat dit getal in de krypt werd teruggevonden in den noordwand, en bij de „oudste” steenen in den buitengevel van de koorsluiting, terwijl de getallen 1222—1229 werden teruggevonden in gedeelten, welke op andere gronden tot een jonger tijdperk moeten worden gerekend, o.a. voor de verzwaringen in de oostelijke travee der krypt aangebracht.

Onderzoekingen met een peilijzer, ingesteld naar de aanwezigheid der haaks op elkaar gestelde muren, hebben alleen de aanwezigheid van puin aangetoond, waaronder Fransche kalksteen; het is natuurlijk mogelijk, dat van de buitenwanden de bruikbare blokken zijn herbruikt en dat het puin der vulling is in den grond gebleven; hiervoor toch zou pleiten het getal 1627, dat voor den hoogsten ouderdom van het materiaal op verschillende plaatsen in den koorgevel werd gevonden.

Indien nu de wichelroede bij machte is niet meer aanwezig muurwerk aan te geven, dan is het gebruik ervan slechts onder voorbehoud aan te bevelen; het verdient intusschen wel de aandacht, dat de wichelroede mij, zelfs na de negatieve uitkomst der proefnemingen met het peilijzer, eveneens de genoemde muren en de tusschen het koor en den sluitwand gelegen zuilen of pijlers blijft aanwijzen.

ging van ruim 20 c.M. per eeuw mag aannemen. De krypt is dan geen „krocht”, maar een op het oude maaiveld opgetrokken gebouw geweest; de bepleistering der wanden belet intusschen het geven eener nadere dateering.

Om nu terug te komen op den tegenwoordig waarneembaren toestand der krypt zij herhaald, dat zij door den huidigen oostelijken sluitwand in tweeën is verdeeld; wat ten Oosten van dien wand lag is afgebroken, want, blijkens meergenoemde onderzoeken is komen vast te staan, dat deze afsluitende wand in verband ¹⁾ is opgetrokken met de toen opgerichte halfronde koorsluiting, terwijl in de ruimte tusschen absis en afsluitwand de fundeeringsmuurtjes voor pijlers of zuilen zijn aangetroffen; verzwaringen werden bovendien in de laatste travee, westelijk van den sluitwand, tegen de lange wanden der krypt aangelegd. Het lijkt mij vrij zeker, dat deze nieuwe kooraanleg in verband gebracht mag worden met het wijdingsjaar 1039.

Tijdens zijn onderzoeken heeft Dr. Kalf gelegenheid gehad het metselwerk te bestudeeren, dat ten Zuiden van den zuidelijken langen wand van de krypt gelegen is en dat evenwijdig aan dien langen wand de ruimte afsluit, waarbinnen bij de restauratie de zuidelijke trap werd aangebracht ²⁾; hoogerop wordt een gangachtige ruimte gevormd. Bevonden werd toen, dat de in de richting West-Oost opgetrokken muur gezet is tegen een reeds bestaanden en van Noord naar Zuid loopenden muur. Bijgevolg is eerstgenoemde later ingezet; aan de noordzijde treft men hetzelfde aan. Want, toen ik daar — op het niveau van het koor — de gangachtige ruimte, de „kaar-

¹⁾ Vgl. blz. 24.

²⁾ Volgens mededeeling van een ooggetuige, Ir. L. Keuller, bestond aan het transept een toegangspoortje reeds vóór de restauratie.

zenkamer'', met het erboven gelegen gedeelte heb onderzocht, is mij daar eveneens gebleken, dat de hier bedoelde muur tegen reeds bestaande en van Noord naar Zuid loopende muren is opgetrokken. In den westelijken sluitmuur der Kaarzenkamer, d.i. in den oostelijken transeptmuur, verdient een kleine rechtehoekige ruimte de aandacht, omdat zij ons de breedte van- en de plaats aangeeft, waarop hier een trap bestaan kan hebben (vgl. den aanleg aan de zuidzijde).

Uit een en ander valt dus af te leiden, dat vóór het aanleggen der trappen een andere toestand aanwezig was: men bereikte, volgens Dr. Kalf, over eenige treden — ter hoogte ongeveer van het tegenwoordig bordes van de zuidelijke trap — den wat hoger gelegen vloer van een nevenruimte, door hem *kryptkapel* genoemd; „aangezien deze, in geheel overeenkomstigen aanleg, voorkomen in de St. Pieterskerk te Utrecht, de St. Lebuïnus te Deventer, beide uit de eerste helft der XIe eeuw . . . en in de St. Maartenskerk te Emmerik, welker krypt in het midden of in de tweede helft der XIe eeuw gebouwd is'' (Kalf, *ibid.* blz. 25) neemt de schrijver een gelijke dagtekening aan voor Maastricht.

Het is inderdaad verleidelijk op grond van de aanwezigheid der „kryptkapellen'' het tijdstip van den aanleg der krypt XI A te plaatsen . . . , maar het komt mij voor, dat het bestaan van die kapellen niet is komen vast te staan door het bloote feit van de aanwezigheid van één der wanden, den oostelijken langen wand. Gaan wij na, wat Dr. Kalf ontdekte, dan blijkt daaruit alleen, dat een muur in de richting West-Oost geplaatst is tegen een reeds bestaande met de richting Noord-Zuid; deze muur nu zou de oostwand moeten zijn der kapel en heeft dan waarschijnlijk een absis gehad, zooals b.v. te Utrecht. Die absis nu

is niet gevonden, evenmin de zuidelijke wand der kapel om de eenvoudige reden, dat er niet naar gezocht is; de onderzoekingen hadden toen ten doel vast te stellen of de zijbeukmuren door het transept tot hiertoe konden zijn doorgetrokken. Het komt mij dus voor, dat het bestaan der „kryptkapel” nog niet is bewezen: van een „kryptkapel” met absis is de lengte-as evenwijdig aan die der krypt en niet aan die van het transept te verwachten; bijgevolg bestaat de mogelijkheid, dat de wanden der vermeende kapel niet anders zijn, dan de diep gefundeerde muren, welke bovengronds de buitenwanden vormen der huidige transeptkapellen; de helling van 't terrein brengt dit mede.

Bovengronds: Op het niveau van het koor bestaat heden aan de noordzijde de ruimte langs de oosthelft van den noordelijken koorwand uit een doorgang, een klein *vertrek* en een *torenkamer*, deze iets breeder dan het vertrek en overkluisd met een kruisgewelf, welks graten op afzonderlijke dragers rusten. Deze indeeling is op de verdieping te volgen, met dien verstande echter, dat in plaats van den doorgang in den westwand beneden, het metselwerk hier een voorsprong heeft van 9 c.M.; dit gedeelte met voorsprong blijkt een liseen te zijn, welke, zooals wij aanstonds zullen zien, deel uitmaakt van de gevelverdeeling van den oostwand der transeptkapellen; deze liseen is niet in verband gemetseld met den koorwand, zoodat hieruit kan volgen, dat zij is opgetrokken, toen de koorwand reeds stond; van den anderen kant is zij ouder dan de muur, welke evenwijdig aan den koorwand werd gebouwd, de noordwand n.l. van de kaarzenkamer, welke muur hooger-op een spaarzame vertanding vertoont, maar beneden, in de krypt, (aan de zuidzijde) tot een latere toevoeging bleek te behooren.

Dat men hier inderdaad met een liseen heeft te doen, is gebleken uit eenige resten van een boogje, nauwelijks zichtbaar in het donker op het hoogste gedeelte der tweede verdieping; dit boogje behoorde tot de boogfries, welke men buiten ziet als bekroning van den oostwand der transeptkapellen; de noordmuur van het „vertrek” is hier tegen dezen aangebouwd.

Op de eerste verdieping is de ruimte, welke met het „vertrek” overeenstemt, vensterloos en gescheiden van het boven de „torenkamer” gelegen vertrek door een zwaren (1.135—1.159 M.) muur, waarin langs den koorwand een doorgang aanwezig is van 0.746 M. Het is opvallend, dat deze zware muur geen voortzetting vindt beneden, waar het „vertrek” overgaat in de „torenkamer”. Ik ben toen op zoek gegaan naar de eventueele voortzetting van dien muur en vond toen de verklaring van een vertikaal gesteld blok, dat beneden uit den koorwand steekt. Met behulp van de noodige daartoe gemaakte opmetingen kon ik vaststellen, dat dit blok de plaats aangeeft van den buitenkant van een muur, den oostwand van het vertrek of den westwand van een torentje; deze muur kan nagenoeg dezelfde dikte gehad hebben als de muur erboven. Bovendien verraadde het blok ons, dat wij te doen hebben met een der blokken, welke een doorgang omlijst hebben in een tijdperk, toen men beneden eenzelfde indeeling had, als men nu nog op de verdieping aantreft. Het „vertrek” op de verdieping kan ontstaan zijn als verbindingslid tusschen den muur met liseen, waarover hierboven gesproken werd, en een wat meer oostelijk gelegen torentje, ter vermijding van een „vuilen hoek”. Hier immers is de ruimte vensterloos, de muur met doorgang heeft aan zijn westzijde een waterlijst en de noordwand van dit vertrek is zonder verband tegen den muur met liseen gezet, terwijl in den noord-oosthoek een spaarzame

vertanding wordt aangetroffen: het is alsof de noordelijke muur hier een open ruimte tusschen drie muren is komen afsluiten.

Vermoedelijk bestonden er dus torentjes ter flankering der koorsluiting vóór die, welke wij heden aantreffen; er is echter meer dan een vermoeden: het is zelfs waarschijnlijk, dat het huidig torentje een ouder heeft vervangen, waartoe overwogen dient te worden wat in de volgende bladzijden naar voren zal worden gebracht.

B. De tegenwoordige torentjes zijn opgetrokken, toen in de lange wanden der koortravee de rondboog-vensters reeds door vierpas-vensters vervangen waren; deze vensters worden immers door de torentjes ten deele bedekt.

De rijke absisgevel vormt met de torengeweltjes een architectonisch geheel; de waterlijst, welke den absisgevel in een gevensterde boven- en een hoogere, blinde benedenhelft verdeelt, strekt zich eveneens uit over de torengewels. De boogjes der dwerggalerij zijn als het ware voortgezet in de gekoppelde vensters in de gewels der torentjes . . . maar in strijd met die eenheid is de plaatsing der lichtopeningen in de torengeweltjes; in den voorgevel treft men er één aan zoowel in het gedeelte onder, als in dat boven de waterlijst; deze vensters zijn naar den pilaster, in het midden van den gevel, toegeschoven. Boven de gekoppelde vensters, welke de gevelverdeeling der dwerggalerij voortzetten, is het muurwerk door symetrisch in den gevel geplaatste vensters onderbroken.

De verklaring dezer verschijnselen is, dunkt mij, te lezen uit den plattegrond. Hoe is de groote dikte van het muurwerk der absis te verklaren? Volgens den plattegrond is het op het smalst

gedeelte, in het midden der absis, 2.80 M. en op de breedere gedeelten, bij de torentjes 3.10 M., terwijl elders in de krypt de muren (vlgs. den plattegrond) een breedte hebben van ruim 1.10 M., 1.25 M. en 1.40 M. Heeft men gemeend om een of andere reden dit muurwerk zoo véél zwaarder te moeten aanleggen?

Het is verleidelijk de verklaring van dit verschijnsel te zoeken in de aanwezigheid eener o m m a n t e l i n g der absis; te bewijzen is dit niet zonder breekwerk, maar het valt niet te ontkennen, dat het aannemen van een mantel een verklaring geeft voor de navolgende verschijnselen:

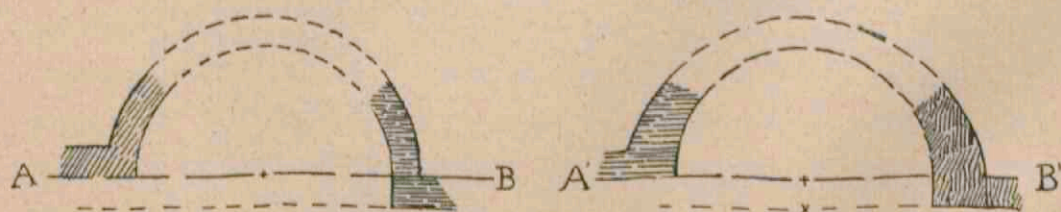
De buitengevel der koorsluiting is veel rijker opgevat dan de binnenzijde, welke niet soberder had uitgevoerd kunnen worden; de groote muurdikte kwam zooeven ter sprake; de plaatsing der vensters in de beide torentjes maakt den indruk te zijn gegeven door een ouderen toestand; in het beneden-gedeelte zijn ze vermoedelijk even ver verschoven als de ommanteling dik is, terwijl in het bovenste gedeelte, dat eerst na de ommanteling werd opgetrokken, de vensters een plaatsing vonden in de as van den gevel. Bij de bestudeering van het inwendige der torentjes werd de indruk verkregen, dat het inwendige gemoderniseerd is in den tijd, waarin absis en toren van een nieuwen gevel werden voorzien: het werd verbreed, in het gelijkvloers van een kruisgewelf op hoeklisenen voorzien. Ten slotte is met deze opvatting heel wel te vereenigen, wat wij zien op afb. 2 en 3; het noordelijk torentje heeft zes versnijdingen, de concha heeft er twee en de bovenste is bij beide op gelijke hoogte. Uit een door Dr. Cuypers gelast onderzoek is gebleken, , dat toren en concha . . . *van den aanvang af in verband* zijn opgetrokken; dat de toren met zes versnijdingen op een zeer zwaren voet staat

en de muur der concha, met twee versnijdingen op een veel minder zwaren onderbouw" (Kalf, Bulletin, blz. 23).

Hoe vreemd! De hooge en zware koormuren kunnen volstaan met twee versnijdingen, terwijl het torentje een ondergrondsche muurverbreding krijgt van ruim 2.20 M. Neemt men echter aan, dat de absis omkleed werd met een wand van ruim 1 M., dan is het heel goed mogelijk, dat deze muur de oude versnijdingen heeft bedekt; de smallere mantel van het torentje liet vanzelf meer versnijdingen vrij. Bovendien volgden de oude versnijdingen het beloop van een halven cirkel, terwijl de architect van den nieuwen gevel er wel op bedacht is geweest het beloop van den mantel binnenwaarts te doen inbuigen om te voorkomen, dat de concentrisch met de oude absis op te trekken nieuwe gevel met een stompen hoek tegen den torengewel zou aansluiten; hierdoor werd plompheid vermeden, terwijl het tevens verklaart waarom mantel en versnijdingen niet hetzelfde beloop hebben.

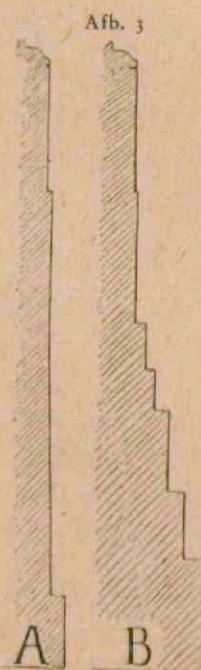
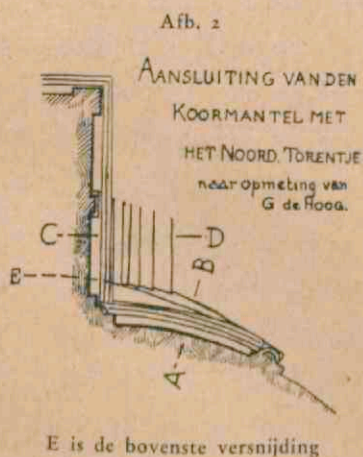
Bij het hiervoren gezegde lijkt mij een kleine toelichting gewenscht; is de binnenzijde van een absis uit een middelpunt op een lijn A-B getrokken en liggen de belendende buitengevels (van kerk, toren of transept) op de lijn A-B, dan sluit de buitenronding van de absis onder

Afb. 1

een rechten hoek aan op die gevels; ligt de binnenzijde dier gevels op de lijn A-B, dan is de aansluiting van den absisgevel met de belendende gevels onder een stompen hoek, welke stomper is, naarmate de dikte der

gevels grooter is. Die stompe hoek kan vermeden worden door den buitengevel der absis op de plaats der aansluiting binnenwaarts te buigen, m.a.w. korfboog-vormig, dan wel hoefijzervormig op te bouwen. Dit nu is een meer ontwikkeld type, dat wij zoowel in de oostelijke absis van het Munster te Roermond als in den buitengevel van St. Servaas aantreffen. Hier valt nog iets anders op: de absis is volgens den plattegrond des Heeren de Hoog het smalst in het midden en breeder nabij de torentjes; dit kan het gevolg zijn van het aanbrengen eener verzwaring aan de zijanten, maar is dit niet het geval, dan moet, om dit beloop te construeeren, de buitenste halve cirkel getrokken zijn vanuit een middelpunt, dat niet op de lijn A-B,

Doorsneden van absis en
koortoren
A over A-B, B over C-D
van afb. 2

maar binnenwaarts, westelijk ervan, gelegen is. Voor zoover nu uit het fragment der absisversnijdingen (afb. 2, punt E) valt op te maken, is dit het geval geweest met die versnijdingen.

De tegenwoordige buitenzijde van de absis, snijdt — ondergronds

(afb. 2) — het beloop der versnijdingen en is met een hoefijzervormige inbuiging opgetrokken, wat duidelijker aan het beloop der wandvlakken dan aan dat der gerestaureerde lijsten is waar te nemen. Deze verschillende aan St. Servaas voorkomende verschijnselen zijn wederom het best te verklaren, door aan te nemen, dat een mantel gelegd is om een oudere absis, wier buitengevel vanuit een ander middelpunt dan dat der binnenronde is getrokken.

Het „*van den aanvang af in verband*” (blz. 18) opgetrokken zijn slaat op de bevindingen aan den buitengevel en kan bijgevolg evengoed beteekenen, dat de omkleeding van concha en torentje gelijktijdig heeft plaats gehad.

Het meest overtuigend bewijs voor mijn gevoelen is alleen te leveren door het ommantelingsmuurwerk onder het huidig maaiveld en boven de tweede versnijding te doorbreken.

Bij gelegenheid van den Monumentendag te Maastricht, den 1en October 1932, maakte Dr. Kalf over mijn „ommantelings-theorie” de opmerking, dat hij het bewijs niet geleverd achtte; hij voegde er aan toe, dat hem mijn „vondst” zoo aardig voorkwam, dat ik diende te zorgen voor een onwederlegbaar bewijs. Dit nu is, zooals ik reeds heb gezegd, alleen te leveren door te breken. Waar het geld in deze dagen schaarsch is, zag ik mij gedwongen een onderzoek op kleine, te kleine, schaal te ondernemen. Was de Fortuin mij gunstig, dan kon ik na een paar dagen, na het uitkappen van een klein gat, de steenen vinden, welke de buitenbekleeding der oude absis gevormd hebben . . . , maar, de mogelijkheid is ook denkbaar, dat een klein gat juist daar gebroken wordt, waar de buitengevel der oude absis vroeger reeds — misschien bij het optrekken van den mantel — een herstelling heeft ondergaan, ofwel, dat ter plaatse toevallig

eenige blokken waren uitgekapt om het metselwerk der ommanteling hechter in het bestaande te verwerken.

Met toestemming van Mgr. Wouters, Deken van St. Servaas, en in overleg met Architect W. Sprenger, werd Mr. Hugo Paulissen, een metselaar met ervaring, aan het werk gesteld. Het liefst had ik het onderzoek nabij de bewuste versnijding ingesteld, maar daar deze op ruim 4 M. onder het maaiveld ligt, moest ik daar wel van afzien. Ik volgde daarom den raad van Architect Sprenger en liet een gat maken in den voet der absis en wel in de oostelijke helft der travee, welke aan het noordelijk torentje grenst. Dit had het voordeel, dat van het oude metselwerk niets zou worden beschadigd van wat in het zicht blijft; want die voet heeft tijdens de restauraties een geheel nieuwe bekleding gekregen.

Waar op dit gedeelte de absiswand ± 1.85 M. dik is, en men voor de dikte van de oude absis een kleinste dikte van ± 70 c.M. kan aannemen, zou het bewijs geleverd kunnen worden door het te maken gat een diepte van ten hoogste 1.20 M. te geven. Toen, na een paar dagen, een gat van 1.26 M. verkregen was, werd bevonden, dat het muurwerk over de heele diepte van het gat bestond uit breuksteen, meest kolenzandsteen, en met een enkel stuk mergel. Verder behoefde toen niet gekapt te worden. Het bewijs van den mantel is niet geleverd, of juist *de aanwezigheid van den ouden buitengevel is op deze hoogte en ter plaatse van het gat (ongeveer een halve M. breed en hoog) niet komen vast te staan.*

Maar niet alleen, omdat de eigenaardigheden, welke ik heb waargenomen aan de St. Servaas anderen, bij de bestudeering van de bouwgeschiedenis van andere koorsluitingen van nut kunnen zijn, heb ik gemeend deze waarnemingen niet te mogen

schrappen. Meer nog, omdat het mij voorkomt, dat *het bewijs nog niet is geleverd, dat een andere absis niet kan hebben bestaan.*

Het beloop der versnijdingen is immers een ander dan dat der tegenwoordige absisgevels en deze gevels zijn buitenwaarts van die versnijdingen opgetrokken; dit geeft te denken.

Bovendien heeft de binnenzijde der huidige absis (volgens de waarnemingen en teekeningen van den Heer de Hoog) een *naar binnen* breed uitgebouwd voet. Hetzelfde kan men — en met meer recht — aan de buitenzijde verwachten, omdat die absismuur op een naar de buitenzijde aflopend terrein is opgetrokken.

- a. Het ontbreken van dien naar buiten breed uitlopenden voet;
- b. de aanwezigheid van slechts twee versnijdingen aan de absis;
- c. het optrekken van het buitenmuurwerk der absis over de versnijdingen heen, zoodat deze slechts terzijde nog zichtbaar zijn;
- d. het beloop volgens twee cirkels met verschillend middelpunt;
- e. het feit, dat de borstwering der dwerggalerij, en het gangetje aldaar, smaller worden naar de torentjes toe, en bijgevolg niet concentrisch aan de binnenzijde der absis, noch aan het beloop van het koepelgewelf zijn opgetrokken.

Dat alles blijft voor mij een sterke aanwijzing — ook al wil men hieraan kracht van bewijs ontzeggen —, dat er een wijziging van een ouder bouwwerk heeft plaats gehad. Ook al mocht de ommanteling niet zijn uitgevoerd, zooals ik het mij

voorstelde, dan nog dient men met de mogelijkheid rekening te houden, dat *een oudere absis geslecht kan zijn tot op de versnijdingen en dat een nieuwe erop en gedeeltelijk er overheen is opgetrokken.*

In dit verband bezien vraagt de afsluitwand in de oostelijke krocht nog een kleine toelichting. Aan dien wand is een vertanding zichtbaar, het overblijfsel van een ouderen en bree-deren afsluitwand. De huidige is in verband gemetseld met de koorsluiting erachter, maar die koorsluiting vormt geen halven cirkel; het is alsof een verzwaring nabij den sluitwand oorzaak is, dat de halve cirkel tegen zijn middellijn smaller is geworden. Dit alles kan nu verklaard worden door aan te nemen, dat bij een vernieuwing van een bestaande absis, binnenwaarts verzwaringen werden aangebracht, die in verband werden gemetseld met een nieuwen, smalleren, afsluitwand. Dit geeft ten minste een verklaring voor het niet half-cirkelvormige grondplan aan de binnenzijde van de absis ter hoogte van de krypt en voor de uitstekende steenen aan de uiteinden van den afsluitwand, steenen, welke volgens Ir. Keuller, als ooggetuige, ook aan de oostzijde aanwezig waren.

Uit een en ander blijkt, dat de oostelijke partijen niet de eenheid hebben, die men er op het eerste gezicht in zou meenen te vinden. In een volgende paragraaf stel ik mij voor de bouw-
tijdperken naar de vermoedelijke eenheidsmaat = de gebezigde voetmaat, te onderzoeken, in de hoop, dat de verschillende bouw-
tijdperken zich door het gebruik van een onderling ver-
schillende voetmaat laten onderscheiden.

HOOFDSTUK III.

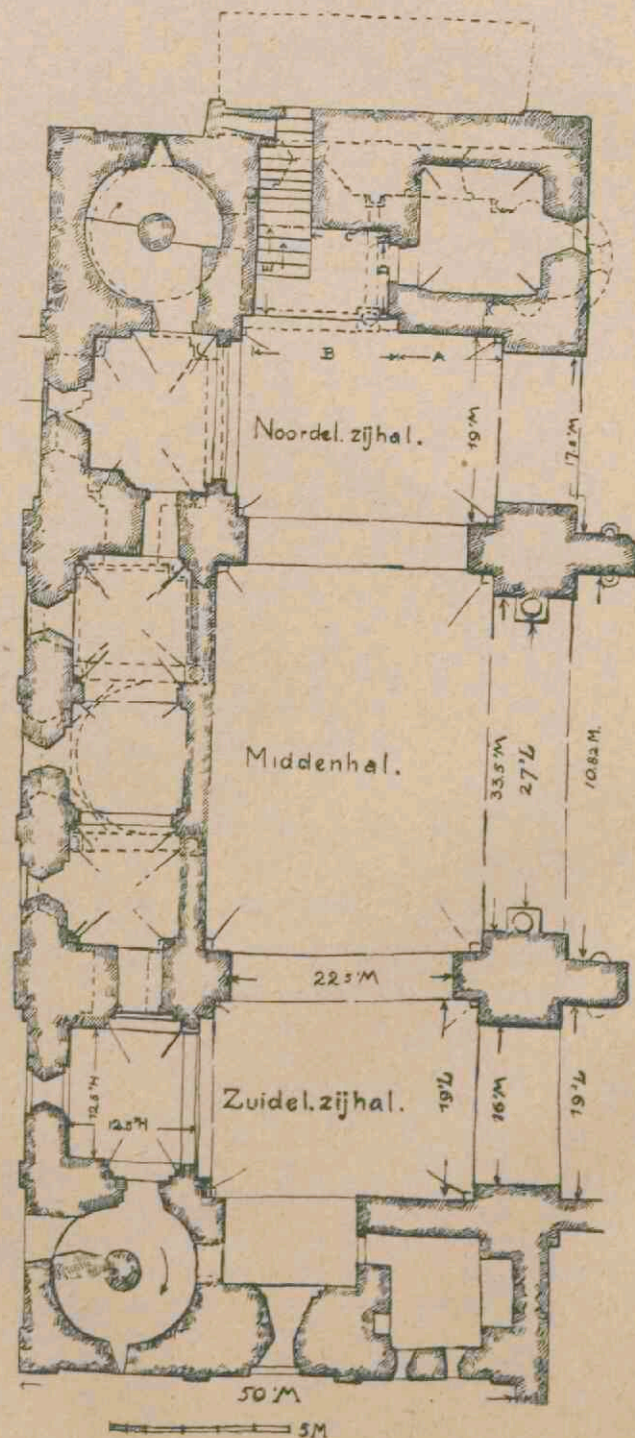

OVER DE EENHEIDSMAAT.

DE GEBEZIGDE VOETMAAT, ALS AANWIJZING DER BOUWTIJDPERKEN.

In „Een archeologische hypothese” heeft Ir. L. A. J. Keuller (Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg, XLVIII, 1912) er op gewezen, dat een bepaald gedeelte der kerk in een bepaalde voetmaat is opgetrokken. Geheel nieuw was het denkbeeld niet, want Pastoor Schmeits heeft in een voordracht in 1901 al getracht aan te toonen, dat de kerk zou zijn opgetrokken in een eenheidsmaat, welke hij hield voor de Hebreuwsche el. Op grond van zeer nauwkeurige opmetingen heeft Keuller in het aangehaald opstel uiteengezet, dat de gebezigde voetmaat (in het schip) de „Sint Lambertus-voet” is geweest. Uitgaande van de veronderstelling, dat in een bepaalden tijd gebruik is gemaakt van een zekere voetmaat, en dat in een later tijdperk een andere voetmaat dienst deed, heb ik gemeend, dat het vruchtdragend zou kunnen zijn na te gaan, of gedeelten, die ik uit één bouwperiode acht, in een zelfde voetmaat zijn opgetrokken en of in een later tijdperk een andere maat werd toegepast. Mocht

PLAAT IV.

Plattegrond van den westbouw der Sint
 Servaaskerk, ontleend aan de opmetingen
 van den heer de Hoog.
 De toestand op de galerij is ten deele
 aangegeven door stippeling.

dit juist blijken te zijn, dan stond mij een prachtig hulpmiddel ten dienste.

Het is mij intusschen niet bekend, sedert wanneer b.v. de naar St. Lambertus genoemde voetmaat in gebruik werd genomen; het kan immers heel goed mogelijk zijn, dat een in zijn dagen algemeen gebruikte voetmaat eerst later dien naam kreeg.¹⁾ Mocht nu te eeniger tijd blijken, dat een zekere voetmaat aan een bepaalde eeuw gebonden is, dan biedt dit systeem tevens een voortreffelijk middel ter dagteekening . . . maar, het spreekt van zelf, dat de mogelijkheid niet is uitgesloten, dat sommige voetmaten tegelijkertijd in gebruik waren, dat b.v. Maastrichtsche werklieden zich nog van een maat bedienen, welke de Luikenaars allang hebben prijs gegeven.

De vraag doet zich nu voor, welke voetmaten komen er voor Maastricht in aanmerking?

Het „*Annuaire de la province de Limbourg*” van 1826 geeft ons het antwoord. De schrijver (M. van Heylerhoff?) geeft er een vergelijkende studie over de toen in Limburg gebruikte maten, munten en gewichten met de nieuwe Nederlandsche. Sprekend over de voetmaten, vermeldt hij de volgende:

Le pied de St. Lambert	= 0.291796
„ „ „ Maestricht, dit de Notre Dame	= 0.279880
„ „ „ St. Hubert	= 0.294698
„ „ „ Ruremonde	= 0.283000
„ „ „ Gueldre	= 0.287925

Bij toepassing nu van den Maastrichtschen voet ('M.), van den St. Lambertus-voet ('L.) en dien van St. Hubertus ('H.)

¹⁾ Men bedenke, dat deze maten waarschijnlijk ontleend zijn aan de voeten van beelden, vgl. blz. XVI en Bijlage B, blz. 76.

is mij gebleken, dat in de Sint Servaaskerk te Maastricht deze drie voetmaten toepassing vonden en dat het gebruik ervan samenvalt met bouwperioden, welke men in het gebouw kan aanwijzen.

Ik wil niet onnoodig uitweiden over deze voetmaten; ik moet er alleen op wijzen, dat er zich eenige moeilijkheden voordoen. Het spreekt van zelf, dat bij het gebruik van een ruw materiaal als breuksteen, een doorgang in een muur bij verschillende metingen verschillende uitkomsten zal opleveren; men moet hiervan dus een gemiddelde nemen. Bij het kiezen dier gemiddelden is het dus zaak onpartijdig te zijn; waar ik maten zelf heb genomen, heb ik eerst de gemiddelden vastgesteld en pas daarna naar een voetmaat gezocht; het grootst gedeelte van mijn betoog — en hier bedoel ik hetgeen straks zal worden medege-deeld bij de bespreking van den westbouw — is gebaseerd op de onpartijdige en betrouwbare gegevens des Heeren de Hoog (vgl. Inleiding blz. XVII).

Hoewel het kleine, onderlinge verschil der voeten zou doen vermoeden, dat het niet mogelijk is deze blijvend te onderscheiden, zoo zijn de door mij gebezigde maten onbetwistbaar veelvouden van een bepaalden voet, waar het veelvoud van een anderen voet niet in aanmerking komt; in grensgevallen vermeld ik het veelvoud van den anderen voet erbij.

§ 1. BEVESTIGING DER IN HET VORIG HOOFDSTUK
AANGEWEZEN BOUWTIJDPERKEN DOOR HET
GEBRUIK VAN VERSCHILLENDE
VOETMATEN. (Plaat II en III).

Op blz. 15 e.v. zagen wij, dat er in de noordelijke nevenruimte van het koor een verbouwing viel waar te nemen; is mijn waarneming juist geweest, dan bestaat de mogelijkheid, dat de verschillende bouwtijdperken tot uiting komen in het gebruik van twee of meer verschillende eenheidsmaten.

Om wille van de duidelijkheid zij herhaald, dat noordelijk van de koortravee — in de oostelijke helft — een vertrek aanwezig is, toegankelijk door een doorgang in zijn westwand; de westelijke helft van den doorgang is smaller dan de oostelijke. In den noordwand bevindt zich een venster. Dit vertrek is overwelfd door een tongewelf, dat overgaat in het kruisgewelf van de ten Oosten aansluitende ruimte, de torenkamer, welke, zooals hierboven al werd gezegd één ruimte vormt met het vertrek. De torenkamer heeft een plint langs de drie wanden, waarop de dragers der gewelfgraten in de hoeken zijn geplaatst; in den zuidwand is een blind venster, een nis, aangebracht.

Al laat de ruwheid van het gebezigd materiaal eenige speling toe, de gemiddelden der opmetingen laten geen twijfel over omtrent de voetmaat, welke gebruikt werd: de Maastrichtsche voet of voet-St. Marie ('M) en de Hubertus-voet ('H). Vergelijken wij nu eenige maten en pl. II en III.

De breedte van het vertrek bedraagt $1.825 - 1.83 \text{ M.} = 6.5 \text{ 'M.}$ (1.819), het venster in den noordwand van het vertrek bevindt zich op bijna 0.42 M. uit den hoek $= 1.5 \text{ 'M.}$

(0.419); de toegang tot dit vertrek bevindt zich in een muur, die 1.12 M. dik is en 1.12 M. = 4 'M. (1.119); die doorgang bestaat eigenlijk uit twee helften, een westelijke en een bredere oostelijke; dit oostelijk gedeelte is breed 0.97 M. bij een diepte van 0.56 M.; deze getallen beteekenen onderscheidenlijk 3.5 'M. (0.979) en 2 'M. (0.559). Het smallere westelijk gedeelte meet 0.87—0.89 = 3' Hubert (0.884). Het gebruik van een eenheidsmaat in deze helft van den doorgang kan m.i. aldus verklaard worden: in de periode, waarin in de voetmaat S. Hubert werd gewerkt, heeft men den in Maastrichter voeten opgetrokken westwand doorgebroken, waar hij het smalst was, n.l. ter plaatse, waar toch al een nis aanwezig was: bedroeg de afstand van den achterkant dier nis tot aan het uitstekend blok (waarik den oostmuur van het vertrek gereconstrueerd heb) 1.81 M. = 6.5 'M. (1.819), bij de moderniseering werd, na verwijdering van den oostelijken wand van het vertrek, van uit den achterkant der nis 10 'H. uitgezet; wij vinden dan ook op 2.95 M. een blind venster, een nis, in den koorwand; deze nis is breed tot aan den hoekpilaster 2.065 M. = 7 'H (2.062). Het torrentje meet in zijn tegenwoordige gedaante nagenoeg 7 'H in het vierkant, terwijl in het vertrek de maten tot de voetmaat St. Marie zijn te herleiden.

Ik meen, dat uit het meegedeelde niet alleen duidelijk twee bouwperiodes zijn aan te wijzen, maar dat het zelfs mogelijk is aan te geven hoe men tewerk is gegaan.

§ 2. DE VOETMAAT, HULPMIDDEL TER
RECONSTRUCTIE VAN EEN VROEGEREN TOESTAND.

Het spreekt van zelf, dat de bruikbaarheid van het in den titel hierboven aangegeven hulpmiddel afhangt van de mogelijkheid te bewijzen, dat een bepaalde voetmaat aan een bepaald tijdperk gebonden is. Daarom wil ik het in deze paragraaf behandelde als een hypothese meedeelen in de hoop, dat de bevindingen van anderen de bruikbaarheid van het systeem, en bijgevolg van het hulpmiddel zullen bevestigen.

De onderzoekingen van Dr. Kalf hebben onder meer aangetoond, dat de wand, welke de krypt-onder-de-viering scheidt van de westelijk ervan gelegen kleine krypt (de cripta minor, voorkamer van de eigenlijke grafkamer van St. Servaas) tegen de lange wanden der cripta minor aan is gezet, nadat de verlenging dezer wanden in oostelijke richting is afgebroken. Het venster in dezen wand meet volgens Keuller (blz. 24) 1.474 M., een maat, die kennelijk wijst op een verbouwing in de „periode S. Hubert”, want $5 \text{ 'H} = 1.473 \text{ M.}$

De oostelijke krypt was met de grafkamer verbonden door een lange onderaardsche gang, waarvan in den westwand der oostelijke krocht het begin nog te zien is met den onderbouw van een trap; want, zegt Kalf, deze „omstreeks 1.70 M. breede gang, welke met enkele treden klom tot het niveau van de kleine crypt, en bij den muur, die haar van de choorcrypt scheidt, 1.39 M. boven den vloer daarvan lag” (Bulletin, blz. 33) verbond beide ruimten.

Nu verdient het de aandacht, dat de muur aan den westkant der oostelijke krocht in de middentravee een dikte heeft van 1.40 M., dat de gang, welke van hier leidde naar de grafkamer

omstreeks 1.70 M. breed was en dat er een hoogteverschil tusschen den vloer der gang en dien der krypt bestond van 1.39 M. (Kalf, blz. 33). Deze maten nu bevatten buiten twijfel veelvouden van den Maastrichtschen voet en wel onderscheidenlijk 5' (1.399) 6' (1.679) en wederom 5' M. Zoo zien wij dus, dat deze verbinding van de oostelijke krocht met de grafkamer uit de „periode St. Marie” dagteekent.

Dit is echter niet de eenige verbinding geweest, want toen tijdens meergenoemde onderzoekingen de vloer werd opgebroken binnenwaarts van het oostelijk pijlerpaar van het schip en naar de crypta minor toe, werden „tusschen twee omstreeks 0.70 M. dikke, aan den binnenkant gepleisterde muren, (de treden van een trap gevonden) van Namensche steen, 1.12 M. lang Dat deze trappen bij de vieringscrypt behooren, en niet in verband staan met de kleine crypt, blijkt daaruit, dat zij erop zijn aangelegd het fundament van de vieringspijlers vrij te laten, die nog niet bestonden, toen de kleine crypt gebouwd werd” (Bulletin, blz. 44). Is dit de eenige conclusie, die men mag trekken?

Tegenover juistgenoemde bewering zou ik willen stellen: die trap bestond, toen de vieringspijlers werden aangelegd: de laagste treden werden afgebroken bij den bouw der pijlers, zoodat deze geen sporen kunnen vertoonen van de aanwezigheid der treden. Mij dunkt, dat deze trappen van de koortravee der oude kerk uit zullen zijn uitgekomen in het westelijk gedeelte der huidige — toen nog niet bestaande — kruisingskrypt en zoo indirect toegang zullen hebben gegeven tot de grafkamer. Men bedenke, dat deze trappen eveneens in de voetmaat St. Marie zijn gebouwd, want de 0.70 M. beteekent 2.5 'M. (0.699) en de 1.12 M. van de breedte beteekent 4 'M. (1.119).

In het opschrift boven deze paragraaf ligt voor mij de verplichting een conclusie te trekken. Welnu, wanneer de gelijke voetmaat gebezigd is voor het maken van twee toegangen naar een bepaald punt, — dit moet dan met niet te groote tijdsruimte hebben plaats gehad — dan volgt m.i. daaruit, dat de gang, welke ondergronds naar de grafkamer leidde, behoort heeft tot een gebouw, *dat op zichzelf stond*, naast het andere — het westelijk ervan gelegen schip —, dat in zijn koortravee een eigen toegang had naar dezelfde grafkamer. Beide toegangswegen werden overbodig toen de kruisingskrocht werd aangelegd (XII B).

HOOFDSTUK IV.

UIT DE BOUWGESCHIEDENIS VAN DEN WESTBOUW.

§ 1. BESCHRIJVING VAN DEN PLATTEGROND EN DAARUIT TE LEZEN WIJZIGINGEN. (Plaat IV).

Aan de westzijde wordt de kerk afgesloten door een machtig bouwwerk, den *w e s t b o u w*, welke reeds in oorkonden der XIIIe eeuw voorkomt onder den naam „opus novum”, het „Nieuwwerk” en „opus renovatum” (Dr. Doppler, Beschrijving der St. Servatiuskerk te Maastricht).

In zijn indeeling komt deze westbouw overeen met die der kerk, te weten: een ruime *m i d d e n p a r t i j* tegenover het middenschip, twee smallere *z i j p a r t i j e n* tegenover de zijbeuken. Midden- en zijhallen zijn op haar beurt geflankeerd door *n e v e n r u i m t e n*, zóó, dat men langs de zuidelijke zijhal aan den zuidkant drie nevenruimten aantreft, n.l. een *k a p e l*, toegankelijk van uit de *m i d d e l s t e n e v e n r u i m t e*, welke zelf geopend is op de zijhal, en in den hoek een ingebouwde (wentel)trap; aan de westzijde een nevenruimte, welke de trap verbindt met de „*Blaasbalgruimte*”. Deze behoort eigenlijk tot de drie traveeën lange nevenruimte aan de westzijde van de middenhal en beslaat er heden twee traveeën van: haar naam heeft deze lokaliteit ont-

PLAAT V.

De westbouw van Sint Servaas, inwendig
en naar het Noorden gezien,
naar een penteekening van den schrijver.

leend aan de opstelling van een blaasbalg; de derde, de noordelijke, travee is toegankelijk van de westelijke nevenruimte der noordelijke zijhal uit, welke — gelijk aan de overzijde — de verbinding vormt tusschen trap en nevenruimte der middenhal. De noordelijke nevenruimten der noordelijke zijhal zijn in aanleg verwant aan die der zuidelijke zijhal; uitzondering hierop maakt de aanwezigheid van een steenen trap in het middelste gedeelte.

Bij nader beschouwen van den plattegrond vallen eenige eigenaardigheden op: de middenhal vormt geen rechthoek, want de afstand tusschen het westelijk pijlerpaar is grooter dan die tusschen het oostelijke; blijkbaar heeft men hier te doen met de voortzetting van den aanleg van het schip. Ir. Keuller geeft in zijn meergenoemd opstel de maten ervan aan en hij heeft aangetoond, dat de eenheidsmaat, waarmede het schip, (d.w.z. het gedeelte tusschen zijn meest westelijke en zijn meest oostelijk pijlerpaar) gebouwd is, de Sint Lambertusvoet ('L) is geweest. Keuller nu geeft voor de tusschenruimten o.s. 10.842 M. en 10.740 M.¹⁾ Verder zegt hij: „De pijlers der kerk zijn volgens Heilerhof, die ze ontbloot heeft gezien, van een licht gelen, harden steen en dus waarschijnlijk, evenals een groot gedeelte van O.L. Vr. kerk, van harden mergel, en waren bestemd om niet gepleisterd te worden. De pleisterlaag is dan ook dun en wel 7.3 mM. (gem. van 20 metingen)”. De eigenlijke breedte van het schip is dus aan de oostzijde geweest 10.74 M. + 2 maal

1) Voor Frankrijk geeft Enlart, *Manuel d'Archéologie française, architecture religieuse*, T I, (1927) p. 62 eenige verwante voorbeelden. Hij schrijft: „On ira jusqu'à user de véritables artifices pour exagérer la perspective; dès le XIe siècle, dans l'église de Nesles (Somme), la hauteur des arcades diminue progressivement vers le chœur . . . , au XIIIe siècle, Notre-Dame de Reims, au XIVe siècle Sainte Marie-Nouvelle de Florence, ont des lignes, des piliers et des murs latéraux qui convergent vers le chœur; le plan forme un trapeze et non un rectangle.”

7.3 mM. = 10.756 M. Dit getal geeft precies 37 'L (10.756); nu geeft 36.5 'H. een gelijk getal: 10.756 M., maar niet alleen omdat het geheel aantal voeten de voorkeur verdient, doch vooral omdat andere maten, zooals dikte en breedte der pijlers den 'L. verraden, kunnen wij veilig den 'H. hier buiten beschouwing laten.

De oostzijde van het schip is dus aangelegd op een breedte van 37 'L.; dat de westzijde een niet afgerond aantal voetmaten bedraagt (10.842 M.) doet vreemd aan en men zou de voortzetting verwachten tot een rond veelvoud, laat ons zeggen tot 37.5 'L. = 10.902 M. In verband hiermede is het wel de aandacht waard, dat de breedtematen in midden- en zijhallen nog steeds op den 'L. wijzen.

Verder zien wij op den plattegrond twee manieren van overwelving; de hallen zijn overkluisd met riblooze kruisgewelven, gedragen door in den hoek gestelde consoles; de westelijke nevenruimte van de middenhal is voorzien van dezelfde soort gewelven, waarvan de graten in den hoek tusschen de pilasters der muraalbogen neerkomen. Van dit type is ook de overwelving der kapel, noordelijke nevenruimte der noordelijke zijhal. Maar van een ander, een meer ontwikkeld, type is de overkluizing in de westelijke nevenruimten der zijhallen: men treft hier een afzonderlijk pijlertje aan als drager der graten. Mij dunkt, dat men veilig kan aannemen, dat dit type van jonger datum is en hier zelfs op een later aangebrachte wijziging duidt; ik zou zelfs verder willen gaan en beweren, dat deze wijziging begonnen is bij de noordelijke zijhal. Waarom?

Bekijkt men den plattegrond nauwkeurig dan valt er een verschil waar te nemen tusschen de westelijke nevenruimte van de noordelijke en die van de zuidelijke zijhal.

Aan de noordzijde ziet men, dat de trapwand bij de vier laagste treden terugligt. De verklaring ervan meen ik te vinden in het voornemen om de trap ter hoogte van de vierde trede met een deur af te sluiten. Sporen van het afhangen van die deur zijn er heden niet te zien, wat niet bewijst, dat er geen deur geweest kan zijn; het is evenwel mogelijk, dat tijdens den bouw het plan van de deur werd prijsgegeven en bijgevolg de zuidelijke wand van de trapruimte werd opgetrokken, waarin de tegenwoordige toegang te zien is. Hierdoor kan ik mij verklaren, dat de westelijke nevenruimte der noordelijke zijhal in haar noordwand geen uitstekende pilasters tot steun der graten heeft, terwijl zij aan den zuidwand de noodige diepte geven; de wand met den huidige toegang is tusschen een pilasterpaar ingezet. Aan de overzijde is alles heel regelmatig; een terugliggende trapwand is er niet en de steunende pilasters zijn er geheel vrij. Het is, alsof aan de zuidzijde met overleg werd uitgevoerd, wat probeerder wijze tot stand gekomen was aan de noordzijde; wij zullen straks zien, bij vergelijking der voetmaten, hoe zuiver de veelvouden aan de zuidzijde te herkennen zijn, terwijl aan de noordzijde de voetmaten niet precies kloppen willen.

Ten slotte valt er nog iets mede te deelen naar aanleiding van de afwijking in de middelste nevenruimte der noordelijke zijhal: deze gaf waarschijnlijk gelijkvloers toegang tot het aangrenzend klooster, maar werd vrij belangrijk gewijzigd, want aan de steenen trap, welke naar een poortje in den noordwand van den westbouw leidt, bevindt zich een vensteropening, ter verlichting natuurlijk van trap en poortje; dit venster is naar binnen uitgebouwd, stond vroeger in verbinding met de buitenlucht, blijkens de gaten van een traliewerk in de omlijsting, maar is thans dicht; op 1.68 M. zijn er blokken steen voor gemetseld.

Het venster verlicht den doorgang dus niet meer en ik vermoed, dat het zijne bestemming verloor bij de laatste restauraties. Het moet immers gediend hebben om den toegang te verlichten tot de ruimte, welke zich bevindt boven het gewelf der gang, welke het „Sint Servaasklooster” verbindt met de „Lange gang” van de kruisgang, m.a.w. boven het gewelf der gang, welke langs den noordwand van den westbouw gelegen is. Aan haar zuidzijde wordt die steenen trap voor een gedeelte ingesloten door een blok metselwerk, dat bij nader beschouwen blijkt te zijn ingezet, want aan den van zijn pleister ontdanen wand tusschen de trap en den westwand van de aangrenzende kapel is duidelijk te zien, dat hij gezet is tegen den (bestaanden) westwand der kapel. Men kan zich bijgevolg een ouderen toestand voorstellen zonder de trap en zonder het blok metselwerk; men kan zich hier een „portaal” voorstellen (vgl. Jocundus’ mededeeling, Bijlage blz. 70). Is deze opvatting juist, dan zal ze — indien de verschillende bouwtijdperken zich van verschillende voetmaten bediend hebben — bevestigd moeten worden door het vinden van tweeërlei eenheidsmaat. In een volgende paragraaf zullen wij zien, dat dit inderdaad het geval is.

§ 2. HET GEBRUIK DER VOETMATEN BEVESTIGT
DE IN § 1 WAARGENOMEN BOUWPERIODEN.

Bij de gegevens, welke mij ten dienste staan, vallen een paar maten bijzonder in het oog. De breedte van den zuidgevel bedraagt 13.995 M., voor den huidigen bouwmeester een niet zoo kloppend getal, als voor den Maastrichtschen bouwmeester van toen, want dit getal beteekent juist 50 voet Sint Marie (13.994).

Men kan er dus wel zeker van zijn, dat er in den westbouw in Maastrichtsche voeten zal zijn gewerkt, maar ook in den Hubertus voet; de grootste maat van Zuid naar Noord gemeten, d.i. in de middelste nevenruimten der zijhallen, bedraagt toevallig 29.475 M.; dit getal vertegenwoordigt 100 'H. (29.469 of nagenoeg 29.47). Het aantreffen van den Hubertusvoet behoeft niet te bevreemden, daar ik zoojuist voor de middelste nevenruimte der noordelijke zijhal gewezen heb op een kennelijke wijziging, die tot de „periode S. Hubert” kan behooren. Het aantreffen van den 'L. voor de breedtematen in de midden- en zijhallen vermeldde ik hierboven reeds. Nu is het opvallend, dat in de westelijke nevenruimte der middenhal, en wel in de Blaasbalgruimte — hiervan heb ik alleen gegevens —, de westwand den Lambertusvoet aanwijst.

Men vindt n.l. in de westelijke travee voor de breedte van den muraalboog: $0.653 + 1.455$ (voor de vensternis) $+ 0.812$ M. = 2.920 M.; in de middelste $0.722 + 1.459$ (voor de vensternis) $+ 0.73$ M. = 2.911 M. In die getallen schijnt een systeem te zitten, want de vensternis bedraagt bijna 1.46 M., de helft dus van 2.92 M.; deze beide getallen vertegenwoordigen o.s. 5 en 10 'L (1.4589 en 2.9179). Geheel zuiver

zou het betoog zijn, indien de breedte van de muurpijlers, welke de muraalbogen dragen, en de breedere liseen, waarop de gordelboog rust, tezamen juist een veelvoud van den 'L gaven, maar met dergelijke kleine afmetingen komt men terecht in beschouwingen over onderdeelen van voeten (duimen), waarmede het niet mogelijk is iets te bewijzen. Ik geloof wel, dat men aan mag nemen, dat dit vertrek is opgetrokken in traveeën van 10 'L in het vierkant.

Van de westelijke nevenruimte der zijhallen, heb ik hiervoren al gezegd, dat de maten aan de zuidzijde duidelijker veelvoudigen van een eenheidsmaat opleverden dan aan de noordzijde. Aan den zuidkant nu meet deze ruimte van den westwand tot en met den scheiboog aan de zuidelijke zijhal 3.68 M., een maat, welke wij ook terugvinden in de breedte van het gedeelte vóór het venster; deze maat beduidt 12.5 'H. (3.683), wat zeggen wil, dat deze ruimte op 12.5 'H. in het vierkant is aangelegd. Blijkens de aanwezige gewelven hebben wij hier met een later type te doen in den 'H.; het behoeft dus niet te verwonderen, indien wij van een vroegeren toestand nog de aanwijzingen — uitgedrukt in een voetmaat — aantreffen: het venster in den westwand is gevat in een nis; de dagkant van het venster is aan de binnenzijde breed 1.02, aan de buitenzijde 0.98 M. de nis zelf heeft een binnenmaat van 1.38 M. Deze laatste maat, vermeerderd met ± 1.5 cM. voor de bepleistering geeft 5 'M. (1.399), de maat aan de buitenzijde geeft 3.5 'M (0.979).

Zoo zien wij, dat de beide voetmaten naast elkaar voorkomen, zooals het te verwachten was. Voorts is in den 'M. opgetrokken: de trap, de nis van het venster in den zuidwand der middelste nevenruimte en de boog tusschen zuiderzijbeuk en zuiderzijhal. Deze boog vraagt even om aandacht, want de

cijfers vertellen de bouwgeschiedenis. Trekt men den laatsten pijler van het schip in westelijke richting door, en doet men hetzelfde met den zuidwand van den zuiderzijbeuk, dan houdt men de breedte van den zijbeuk aan = $5.545 \text{ M.} = 19 \text{ 'L.}$ (5.544); de steunsels van den boog zijn binnenwaarts van deze breedte aangebracht, zóó dat de boog een breedte overspant van 4.465 M. , wat met 1.5 cM. voor de bepleistering wordt $4.48 = 16 \text{ 'M.}$ (4.478); de boog tusschen zij- en middenhal meet $6.28 \text{ M.} + 0.015 \text{ M.} = 22.5 \text{ 'M.}$ (6.295). Ik durf uit deze cijfers de gevolgtrekking maken, dat deze bogen dagteekenen uit een tijdperk, waarin de 'M. toepassing vond.

De overeenkomstige afmetingen van de middenpartij vertoonen dezelfde verschijnselen; de breedtemaat, waarbinnen de groote boog geslagen werd, bedraagt 10.59 M. (aan de westzijde 10.66 M.); de boog zelf heeft een lengte van $9.365 \text{ M.} + 1.5 \text{ cM.} = 33.5 \text{ 'M.}$ (9.376). Binnen de dragers van dezen boog zijn op basementen zuilen geplaatst; de afstand dier basementen bedraagt 7.88 M. Het lijkt bevreemdend, dat dit 27 'L. (7.878) is, maar de oplossing is toch zeer eenvoudig. Ik hoop straks aan te geven, dat de op de noordelijke galerij uitgebouwde absis eveneens in den 'L. is opgetrokken en waarschijnlijk ook de koepel van de „Keizerzaal”; misschien kom ik hierop later nog wel eens terug, voor heden is het genoeg dit verband vast te leggen. Bedenkt men nu, dat de opstelling der zuiltjes binnen den boog van de middenpartij in nauw verband staat met de constructie van de Keizerzaal, en overweegt men daarbij, dat de gebeeldhouwde kapiteelen dier zuilen tijdgenooten zijn van die op de galerij (periode S. Hubert), dan meen ik hieruit de gevolgtrekking te moeten maken, dat de 'L. tijdens het tijdperk van den 'H. in gebruik bleef; m.a.w. het komt mij

waarschijnlijk voor, dat de bouwmeester van koepel en koortje op de galerij een ten zijnent (Luik?) gebruikelijke voetmaat toepaste, terwijl hier over het algemeen een andere voetmaat in gebruik was.

Ten slotte nog iets over de noordelijke zijhal, maar vooral over de middelste nevenruimte, waarvan immers al gebleken is, dat er twee perioden in te onderscheiden zijn. Voor den boog tusschen zijhal en zijbeuk is het noordelijk steunpunt gelegd op een afstand van 4.88 M. van den muurpijler van het schip, wat vermeerderd met de dikte van de pleisterlaag 17.5 'M. zal zijn (4.897); de breedte der zijhal meet 5.30 M. zonder de pleisterdikte, = 19 'M. (5.316). Uit de laatste gegevens valt af te leiden, dat de noordwand der noordelijke zijhal werd uitgezet in de „periode 'M'”; in dit gevoelen worden wij versterkt door de omstandigheid, dat deze noordwand zelf en zijn onderdeelen den 'M. aanwijzen: voor afstand A (zie Plaat IV) vond ik $3.08 = 11$ 'M (3.078), dat is tot den boog welke de middelste ruimte overspant; deze boog (B op Plaat IV) nu meet 4.34 M. = 15.5 'M (4.338) en aan de binnenzijde $3.785 = 13.5$ 'M. (3.778). In dit „portaal” — vgl. blz. 37 en 56 — had een verbouwing plaats: een trap (met een venster ter verlichting van haar noordelijk eind) vormt de verbinding met de aangrenzende kloostergebouwen; boven de trap werd een stijgend tongewelf aangelegd, rustend aan de westzijde op den bestaanden portaalwand, aan de oostzijde op een muur, welke onder een rechten hoek werd opgetrokken tegen den westwand eener bestaande kapel.

Dit nu moet hebben plaats gehad in de „periode 'H'”, want de afstand D van de zijhal tot de aansluiting tegen de kapel bedraagt 2.80 M. = 9.5 'H (2.799); het stijgend tongewelf,

en tevens de vijfde trede van de trap, ligt op 2.50 M. (E op Plaat IV) van den hoek aan de zijhal, en 2.50 M. = 8.5 'H. (2.505); de afstand (C) van den ingezetten muur, van de trap af tot de aansluiting tegen de kapel, bedraagt 2.215 M. = 7.5 'H. (2.2102). Men kan dus met zekerheid zeggen, dat de verbouwing plaats vond in het tijdperk toen de Hubertusvoet in gebruik was.

Ten slotte de g a l e r i j.

Ik wil mij beperken tot die aan de noordzijde, waar een half-ronde absis in den oostwand is uitgebouwd. Dat absis en zuilen niet ineens zijn opgetrokken vermoedt men op het eerste gezicht; het oostelijk zuilenpaar is n.l. niet genoeg buitenwaarts van de koortravee gesteld, — dit dient niet alleen aan een dikke pleisterlaag op de basementen te worden toegeschreven. De zuilen, zes in getal, behooren tot een oostelijk-, een midden- en een westelijk paar; ze zijn wel te herkennen op Plaat IV, waarop ik door stippellijnen de galerij heb aangegeven op het gearceerd muurwerk van den benedenbouw.

De voetmaat van Maastricht zullen wij natuurlijk vinden in de lengtemaat der galerij, den afstand n.l. tusschen den oostelijken wand der trapruimte en den pijler in den zuid-oostelijken hoek der zijhal; deze maat bedraagt 7.274 M. = 26 'M. (7.276). Tegen dezen pijler is een verzwaring aangebracht, bestemd om een boog te dragen, welke aan de westzijde een gelijk steunpunt vindt; de afstand nu, door dien boog overspannen, bedraagt 6.475 M. = 22 'H. (6.483); de afstand van het basement van de middelste zuil tot dat der buitenste bedraagt aan de zuidzijde 2.967 en 2.954, aan den noordwand 2.945 en 2.974; van de drie bekende voetmaten komt de Hubertusvoet deze getallen het meest nabij: 10 'H. = 2.947.

De breedte der galerij langs den westelijken wand — de basementen der hoekzuilen inbegrepen — bedraagt $3.24 = 11$ 'H. (3.241); het oostelijk venster in den noordwand is aan de binnenzijde breed 1.915 M., wat 6.5 'H. (1.9155) beteekent; een nis eronder is eveneens 6.5 'H. breed, n.l. 1.912 M.

Het koor, bestaande uit een koortravee en een absis bevat daarentegen veelvouden van den 'L. De afstand tusschen koorvierkant en westwand-galerij meet 7.295 M. = 25 'L. (7.2949); het is dus uitgezet van den westwand uit. Zijn diepte bedraagt langs den zuidwand 1.31 M. = 4.5 'L. (1.313) en de breedte 2.47 M., de pleisterlaag niet inbegrepen, = 8.5 'L. (2.480), terwijl de breedte der koorsluiting 2.19 M. bedraagt en dit is 7.5 'L. (2.188).

Uit deze gegevens meen ik te mogen afleiden, dat tusschen een oost- en een westwand in Maastrichtervoetmaat een zuilstelling werd geplaatst, en een koor in dien oostwand aangebracht.

Dit geeft m.i. ook de verklaring van de niet geheel kloppende 10 'H-maat, waarop de zuilen geplaatst zijn. Het koor werd in den Lambertusvoet uitgezet van den westwand uit en wel op 25 'L., bij een breedte van 8.5 'L. Dat het gebruik der laatste twee voetmaten nagenoeg gelijktijdig kan hebben plaats gevonden, daarop wees ik reeds hiervoren (blz. 40), terwijl een verklaring te vinden is in den stilstand der bouwwerkzaamheden, waarover nader gesproken wordt op blz. 52 e.v.

§ 3. VERMOEDELIJKE DAGTEEKENING VAN DEN WESTBOUW.

A. OVER DE TOESCHRIJVING AAN KAREL DEN GROOTE.

De overlevering, welke den westbouw aan Karel den Groote toeschrijft, is reeds eeuwen oud; want *Herbenus* vertelt ons in het begin der XVIe eeuw, na de mededeeling, dat „*ex duobus sacellis in unum corpus congestum est templum per sanctos praesules Monulphum et Gondulphum*”, dat het aldus uit twee kapellen vereenigd kerkgebouw, is „*auctum per invictissimum Carolum Magnum addito operi eo quod novum dicitur opus verum magnificum ac regale*”, m.a.w. het „novum opus”, het „Nieuwwerk” werd door Keizer Karel aan de kerk toegevoegd. Dat de huidige westbouw niet aan Charlemagne kan worden toegeschreven, behoeft wel geen betoog; een kleine uitweiding over de vermoedelijke herkomst der overlevering is hier intuschen wel gewenscht.

Pastoor *Schmeits* heeft tijdens een in 1901 gehouden Congrès international d'Archéologie et d'Histoire op historische gronden — ontleend aan een gedachtewisseling met wijlen den minister van den Bergh ¹⁾ — het vermoeden geuit, dat de westbouw tusschen de jaren 1166 en 1177 moet zijn voltooid. Die historische argumenten zijn de volgende: den 29 — XII — 1165 heeft te Aken de plechtige verheffing plaats gehad van Keizer Karel's gebeente door Alexander II, bisschop van Luik en Reinoud, aartsbisschop van Keulen, naar aanleiding van een canoniesatie-decreet van den tegenpaus *Pascalis III*. Deze heiligverklaring was het gevolg van *Barbarossa's* politieke strevin-

¹⁾ Vgl. *Schmeits*, La basilique de St. Servais Maestricht, p. 119 en *Flament*, De westertorens van St. Servaaskerk te Maastricht, in de Publications van 1891.

gen en werd dan ook uitgesproken door de drie genoemde en aan de keizerlijke politiek verknochte kerkelijke hoogwaardigheidsbekleeders. Het jaartal 1177 is de uiterste datum, waarvóór de aanvaarding van den nieuwen heilige kan vallen, omdat toen het schisma beëindigd is, de keizer en zijn kerkelijke aanhangers zich hebben onderworpen.

„Il n'est que trop naturel", vervolgt Schmeits, blz. 121, „que le clergé de St. Servais suivit l'exemple de ses évêques successifs, et qu'il se rangea du côté de l'empereur. Les réminiscences historiques le prédisposaient d'ailleurs aux sympathies impérialistes. Depuis Charles Martel, Charlemagne, Othon le Grand, Henri l'Oiseleur, Henri le Saint, Henri le Noir et Lothaire III, les relations des empereurs et de l'église de St. Servais avaient été très-suivies, et de nombreuses dettes de reconnaissance liaient le clergé de St. Servais à l'empire. Encore en 1171 le palais royal, donné à l'église de St. Servais, fut rebâti, converti ou transformé en hospice pour les pèlerins, et en 1174 l'empereur Frédéric Barberousse vint personnellement à Maestricht."

Even verder (blz. 125) betoogt de schrijver, hoe verklaarbaar het is, dat de pelgrims, die Keizer Karel's kapel te Aken hebben bezocht, den te Maestricht als tweeden patroon vereerden Karel den Groote gingen beschouwen als den stichter van het „Nieuwwerk": hij laat er op volgen:

„Le clergé de St. Servais, le schisme honteux depuis longtemps oublié, aura prisé d'avantage l'idée d'un Charlemagne fondateur que d'un Charlemagne patron; et ainsi peu à peu, dans un temps où la tradition presque exclusivement orale, prêtait à toutes sortes de légendes, l'opinion se forma, et fit d'un patron et d'un bienfaiteur de l'église, le fondateur du monument".

Ik kan mij heel wel vereenigen met de wijze, waarop pastoor Schmeits het ontstaan der overlevering heeft voorgesteld; wij kunnen dus gevoegelijk aannemen, dat de groote keizer niet de

stichter van den westbouw is geweest, laat ik zeggen van den tegenwoordige; want, de ontwikkeling der westkoren begint in het Karolingisch tijdvak en het is bekend, dat Eginhard ¹⁾ met de kloostergemeenschap van St. Servaas geregelde betrekkingen onderhield, betrekkingen, die van dien aard waren, dat, van dezen kant bezien, een aanleg in Karolingischen tijd niet uitgesloten behoeft te worden.

B. DE AANLEG VAN HET WESTWERK TE MAASTRICHT,
VERGELEKEN MET WESTWERKEN TE LUIK EN XANTEN.

De aanleg van het huidig westwerk vertoont een reeds ontwikkeld type:

een ten Westen aan de kerk vooruitgeschoven gebouw op rechthoekig grondplan; een groote midden- en twee zijhallen zijn op het schip en de beuken geopend; er is geen westelijke ingang en de vloer van den westbouw ligt veel hoger dan die der kerk, zoodat dit westwerk een zelfstandig geheel vormt, dat door galerijen wordt omgeven. De trappen, waarover deze galerijen bereikbaar zijn, zijn in de buitenhoeken verborgen; het zijn geen duidelijk kenbare traptorens, zooals men die op cirkelvormig grondplan langs de smalle zijden der middenpartij aantreft te Luik aan St. Jean, te Maastricht aan de O. L. Vrouw, te Nijvel aan de St. Gertrudis en te Thorn, of op veelhoekig grondplan te Luik aan St. Denis. De westbouw van St. Servaas staat tusschen dien van St. Jacques te Luik, dien van St. Barthélemy aldaar en dien van St. Victor te Xanten.

¹⁾ Eginhard, abt v. St. Servaas, schonk in 828 aan de kerk relieken van de martelaren Petrus en Marcellinus (Doppler, Verzameling nr. 2, Albers S.J. de Heiligdomsvaart in de Middeleeuwen, Public. 1930, blz. 56) en in 839 een pallium aan de broeders van Sint Servaas (Doppler, Verzameling, nr. 3).

De westbouw van *St. Jacques* te *Luik* gold gemeenlijk voor XIe-eeuwsch werk, een dateering, welke in verband werd gebracht met de door Gilles d'Orval meegedeelde overbrenging van een reliek van den Apostel Jacobus uit *St. Jacob* van Compostella; dit geschiedde in 1056 (Coenen, *Les Monuments de Liège* (1923) p. 15, en Hendrix, *L'Eglise Saint-Jacques à Liège* (1928).

De achtkante middentoren werd aan abt Drogo toegeschreven omtrent het jaar 1170. Wijlen L. Hendrix, kapelaan van *St. Jacques* heeft in juist genoemd werkje er op gewezen, dat „une étude approfondie du monument ne permet pas de soutenir cette thèse”.

Hij laat er op volgen:

„A part les fenêtres, du style roman simple, on voit que partout dans cette construction on a employé l'arc brisé. L'architecte savant, qu'employaient les moines de *St. Jacques*, connaissait les immenses avantages que cet arc brisé présente: aussi l'utilise-t-il avec une rare maîtrise pour l'époque. Délaissant avec raison l'arc plein cintre, il éleva cette vaste construction comprenant un choeur, deux chapelles, avec étage, le tout surmonté de trois tours de proportions considérables.” (p. 7) . . . „Jadis, on n'entrait dans cette abside que par l'église.”

Uit de *Annales S. Jacobi* weten wij verder nog, dat de in den westbouw staande altaren van Joannes den Dooper en van O. L. Vrouw door abt Drogo waren gesticht ¹⁾, en dat deze abt den westbouw hooger heeft doen optrekken ²⁾, waaronder gemeenlijk verstaan wordt de oprichting van den acht-

1) *Annales* — 1173 — Obijt Drogo . . . qui . . . edificavit altare sancti Iohannis Bapliste et altare sancte Marie in turri, fecitque parietem de sculptis et politis lapidibus.

2) . . . ipse (Drogo) sublimavit in altitudine turrim templi. (Hendrix, blz. 8 en 10).

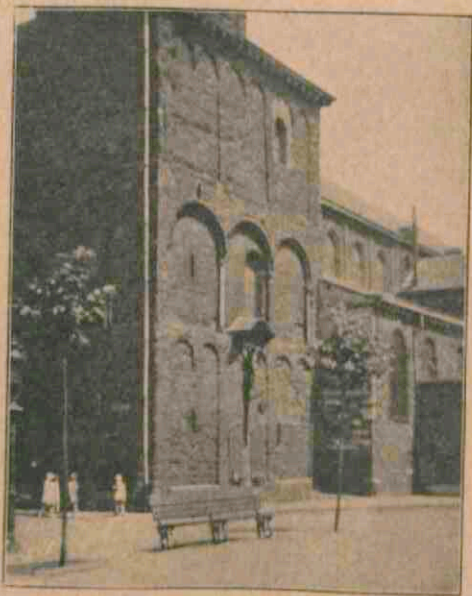
Afb. 4. St. Jacques te Luik; reconstructie.

hoekigen middentoren en de beide neventorens. Voor de dagteekening van dezen westbouw zullen wij dus niet ver naast de waarheid zijn, wanneer wij de jaartallen van abt Drogo's bestier daarvoor aanvaarden. Het plaatsen der altaren immers beteekent de voltooiing van den benedenbouw; buiten beschouwing laat ik dan of een voorganger den eersten steen ervan gelegd mag hebben, want had hij den bouw vrijwel voltooid, dan hadden de Annalen stellig hiervan melding gemaakt. Ik wil voor den westbouw van St. Jacques dus nemen

XIIc, want de jaren van Drogo's bewind zijn van 1155—1173.

Voor *St. Barthélemy* beschik ik alleen over de gegevens van Abbé Coenen, *Les Monuments de Liège* (1923); de schrijver neemt aan, dat het schip dagteekent van een eeuw na de eerste overgeleverde wijding in 1016, terwijl hij den westbouw een halve eeuw jonger dan het schip stelt, XIIB.

Van den westbouw van *St. Victor te Xanten* is bekend, dat hij in

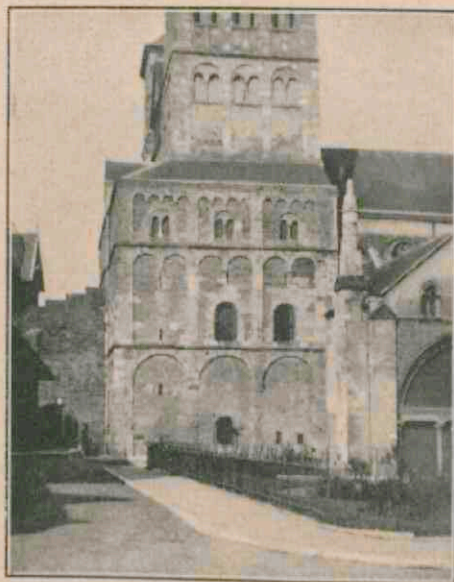

Afb. 5. St. Barthélemy te Luik.

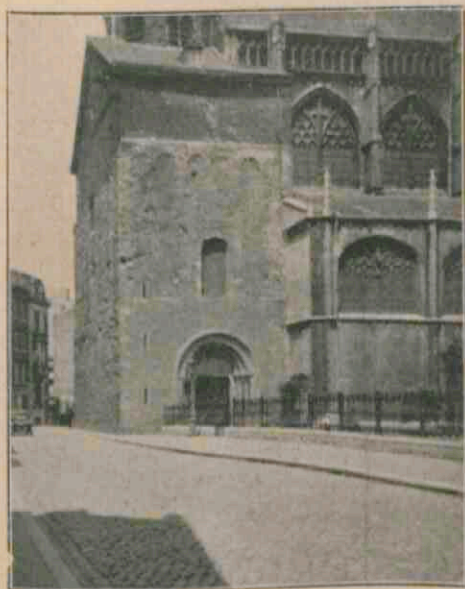
1190 reeds is begonnen door Mr. Bertholdus en in 1213 voltooid over een hoogte van drie gele-
dingen.

De hier genoemde westbouwen hebben met den Maastrichtschē gemeen, dat zij geen eigenlijke traptorens hebben, maar dat de trappen in de buitenhoeken zijn geschoven. Zij zijn naar de zijde der kerk geopend, en alleen in St. Servaas is thans de vloer van den westbouw hooger dan die der kerk.

De boven den westbouw uitstekende torens zijn binnenwaarts geplaatst, wat in Xanten oorspronkelijk ook het geval zal zijn geweest.

Afb. 6. St. Servaas te Maastricht.

Afb. 7. St. Jacques te Luik.

Xanten heeft bovendien iets merkwaardigs; de westgevel heeft n.l. een toegang in het midden en dit is daarom zoo merkwaardig, omdat (vgl. Klapheck, *Der Dom zu Xanten*, 1930 S. 43) de „Stiftsakten reden von einem „Westchor“ einem „chorus occidentalis“ oder „chorus novus“. Hier stand früher im Mittelbau das Grab des heiligen Viktor und dahinter in der Portalnische der Taufbrunnen“. Daarop laat Klapheck volgen:

„Das Portal ¹⁾ war üblicher Weise vermauert und öffnete sich . . . zu den Feierlichkeiten der „Viktorstracht“ . . . Dan vermauerte sich auf lange Zeit von neuem das Westportal. Im Mittelbau stand ferner bis zur Uebertragung in die erwähnte Marienkapelle vom Jahre 1449 der Marienaltar.“ Sprekend over de mogelijkheid van een vroeger bouwwerk vóór Bertholdus' Nieuwwerk vervolgt Klapheck: „Ohne Nachgrabungen ist freilich die Frage in Xanten nicht zu beantworten; . . .“

Voor ons is het voldoende te weten, dat deze westbouw met zijn drie, op het schip geopende, ruimten, zijn in de buitenhoeken geschoven en verborgen trappen, en zijn gaanderijen met zekerheid is opgetrokken tusschen 1190 en 1213. Verwantschap tusschen het bouwwerk te Xanten en dat te Maastricht valt niet te ontkennen.

De *dagteekening* van het Maastrichtsche westwerk tusschen 1166 en 1177, volgens van den Bergh, was voor Schmeits niet het tijdstip van den bouw, maar dat der voltooiing of der vernieuwing: het aanbrengen der galerijen. Bewijzen gaf hij er niet voor, maar het door mij op blz. 43 betoogde wees op een verbouwing in de voetmaat St. Hubert; bovendien bleken de zuiltjes in de „periode-St. Hubert“ te zijn aangebracht; hoe de toestand vóórdien geweest is, geeft de soberheid der Xantensche gaanderij het best weer: ik stel mij de galerijen voor, eenvoudig, met een rondboog afgesloten, en met een kruisgewelf gedekt. De ver-

1) In dit verband is de aandacht waard de aanvulling, welke Alois Fuchs, Die Karolingische Westwerke, 1929, S. 72, geeft op zijn beschouwingen over den westbouw van de kloosterkerk van Freckenhorst; deze is immers zeer verwant aan dien der Maastrichtsche O. L. Vrouwe Kerk, waar in den westgevel geen ingang is, noch geweest is. Fuchs nu schrijft: „Wie mir nach dem Umbruch des Satzes erst bekannt wurde, ist in Freckenhorst durch Herrn Dr. Hölker, der die Neubearbeitung der Bau- und Kunstdenkmäler des Kreises Warendorf in Händen hat, das Vorhanden sein eines doppelgeschossigen westlichen Vorbaus (vermutlich mit zentralem Westeingang) festgestellt worden . . .“

nieuwing bracht dan de boogstelling, de zuiltjes, de gebeeldhouwde kapiteeltjes en de gewelfjes onder het groote.

De eenvoudigste oplossing is echter die, waarbij men inplaats van vernieuwing leest voltooiing. Ik neem dan aan, dat omtrent de jaren 1170, 1180 een stilstand in den bouw is ingetreden, omdat men toen overging tot het bouwen van den nieuwen absisgevel. Hierna werd de afwerking van den westbouw weer ter hand genomen: de zuiltjes werden op de in allen eenvoud opgetrokken, of althans beraamde, galerij geplaatst.

Boven het tegenwoordig gewelf der galerij bevindt zich een tweede, dat in de benedenhelft in kolenzandsteen, in de bovenhelft in mergel is opgetrokken. Is het gedeelte in kolenzandsteen een overblijfsel van een vroeger gewelf, welks bovengedeelte door een in mergel werd vervangen, toen men met het hooger optrekken van den westbouw vond, dat dit gewelf een te groote hoogte bereikte? Het gedeelte in mergel is immers gedrukt. Van den anderen kant is het mogelijk, dat de bouwmeester alleen voornemens is geweest de gedeelten, welke het meest weerstand moesten bieden, van harder materiaal op te trekken; daardoor verkreeg hij bovendien een hechten grondslag voor het zware metselwerk, dat erboven zou worden opgericht.

Het verschil in specie tusschen de beide helften van het gewelf, bewijst niet, dat men hier met een tijdsverschil te maken heeft; waar de hedendaagsche bouwmeesters zich van verschillende specie bedienen bij het gebruik van mergel en van kolenzandsteen, is het niet uitgesloten, dat vaklieden vóór acht eeuwen deze kennis reeds bezaten. De eenvoudigste verklaring is tenslotte die, waarbij men aanneemt, dat de bouw gevorderd was tot aan de hoogte der huidige galerij-gewelven — ter plaatse dus, waar over de buitengevels een verschil in materiaal valt waar te nemen (Plaat 1 en afb. 6).

Het gedeelte in kolenzandsteen is dan het begin van een gewelf geweest, dat eerst bij de voortzetting van den bouw werd voltooid en wel in mergel.

Hiermede meende ik tot een bevredigende oplossing der moeilijkheid te zijn gekomen . . . maar een gedachtenwisseling met Dr. Kalf heeft hieromtrent weer nieuwe gezichtspunten geopend.

„De thans opnieuw door U geopperde veronderstelling”, schrijft Dr. Kalf, „is aanvankelijk ook de mijne geweest. Na nauwkeurig onderzoek en opmetingen, waardoor de wijze van super-positie der verschillende étages werd vastgelegd, zijn zoowel de heer de Hoog als ik tot de conclusie gekomen, dat deze veronderstelling niet houdbaar was”. Van het gewelf boven dat der galerij, zegt hij verder, te moeten volhouden, dat dit later en niet eerder is gemaakt . . . „omdat de oostmuur van dat gewelf en de geboorte van dat gewelf-zelf rusten op het onderliggende gewelf en omdat er zich in de scheimuren tusschen de traveeën doorgangen bevinden, die den indruk maken origineel te zijn, welker onderdorpel ligt op het peil van de kruin der onderste gewelven, zoodat zij alleen reden van bestaan hebben als daar van den aanvang af een vloer bestond.”

Die doorgangen heb ik aanvankelijk ook beschouwd als een argument voor de opvatting van Dr. Kalf en ik heb er zelfs aan toegevoegd, dat de aanwezigheid van een bordes in de trap bevestigde, dat bij het bouwen van de trap al dadelijk rekening is gehouden met de bereikbaarheid der ruimte tusschen de gewelven. . . . maar bij nader inzien ben ik gaan twijfelen aan de waarde van dit argument: de tusschen-gewelf-ruimte boven de zijgalerij heeft een doorgang naar de torentrap, evenals die boven de galerij langs den westgevel. Nu is de trap in den noordelijken toren bij de restauratie geheel vernieuwd en daarmee is het gegeven der bordessen aldaar twijfelachtig geworden; en in den zuidelijken traptoren maakt de toegang tot de ruimte boven de westgalerij eer den indruk van den beginne af be-raamd te zijn, dan die tot de ruimte boven de zuidelijke galerij. Dat „die doorgangen den indruk maken origineel te zijn”, durf ik betwijfelen, althans voor de ruimte aan de zuidzijde.

Voorts wijst Dr. Kalf er op, dat „langs den westgevel, achter den koepel van de middenste travee, de muur plaatselijk dunner (is) om een doorloop mogelijk te maken”.

Dit argument is natuurlijk klemmend, wanneer vaststaat, dat de ver-smalling van den westgevel bij de oprichting van dien gevel is beraamd en uitgevoerd.

Een bewijs, dat de driedeelige aanleg van den middenbeuk der galerij van den aanvang af bedoeld was, ziet Dr. Kalf ook in het feit, dat de vensters in alle 3 de traveeën even hoog zijn, hetgeen een misstand zou opleveren als de 3-deelige boogstelling niet bestond. Gelijk nu de middelste boog hooger is dan de twee flankerende, zoo zal het middelste venster hooger geweest moeten zijn. In verband met deze fijne opmerking over een oorspronkelijken driedeeligen aanleg wil ik herinneren aan de driedee-lige indeeling in het gelijkvloers, n.l. bij de westelijke nevenruimte der middenhal, opgetrokken in den Lambertusvoet (blz. 38 e.v.)

Tenslotte deelt Dr. Kalf mij mede, dat op de galerij „de muraalzuilen, die de kapiteelen dragen, waarop de gewelven rusten, *zijn gesteld tijdens den bouw* en niet later in bestaand muurwerk ingekast. Dit hebben de heer de Hoog en ik op verschillende plaatsen geconstateerd, toen wij in de hoeken den pleister hebben verwijderd en aldus konden zien hoe de staart-stukken in den muur liggen”. Deze mededeeling is van groot belang, en vooral, omdat zij duidelijker den toestand weergeeft, dan eenige, indertijd genomen foto's, welke mij niet overtuigden. Van den eenen kant ligt in dit feit een krachtig argument tegen mijn opvatting, van den anderen kant ligt er een aanwijzing in, dat de ploeg, die de zuiltjes op de galerij in de voetmaat St. Hubert opstelde, tegelijkertijd gewerkt kan hebben met de metselaars, die zich van den Maastrichtschen voet bedienden.

Uit een en ander blijkt wederom duidelijk hoe wenschelijk het is het vóór en tegen vast te leggen, de eenige manier om tot een werkelijk bevredigende oplossing te komen. Vandaar, dat ik hieraan de bevindingen moet toevoegen van een laatste onder-zoek op 11 Febr. l.l.

Van Ir. W e y r e s uit Bonn kreeg ik het verzoek hem in den westbouw van S. Servaas te willen rondleiden, daar hij het Maastrichtsche werk wilde vergelijken met dat van Xanten, waarover hij een studie schrijft. Dit verzoek was mij hoogst welkom, omdat hij mij zou kunnen remmen als ik soms op een vooropgezette meening mocht doordraven.

De poortjes — behalve dat aan de zuidzijde — lijken inderdaad uit den tijd van het muurwerk, waarin zij zich bevinden . . . Maar de betekenis van dit argument hangt af van de vraag of zij zich bevinden in metselwerk, dat dagteekent uit den tijd van vóór den stilstand der werkzaamheden of uit den tijd, toen die werkzaamheden werden hervat. Ik stelde daarom voor te onderzoeken of de in den buitengevel vastgestelde scheiding in een benedenhelft met grootere en een bovenhelft met kleinere blokken ook inwendig valt waar te nemen. Inderdaad vertoonde het metselwerk der wanden in de traptorens in het bovengedeelte een andere werkwijze dan in de benedenhelft, terwijl in de benedenhelft van de spil blokken harde mergel voorkomen, gelijk aan die onder de scheidingslijn in de buitengevels; het bovengedeelte van de spil bestaat uit kleinere blokken.

Er is dus inwendig eveneens een scheiding vast te stellen, waardoor ook hier het bewijs van een stilstand in de werkzaamheden wordt geleverd; het is nu de vraag op welke hoogte dit precies plaatsvond. De poortjes geven een aanwijzing: de „origineele” bevinden zich waarschijnlijk in het voortgezette gedeelte en de muur, waarin zij zich bevinden, was, althans aan de noordgalerij, ongeveer tot de hoogte van de kruin der galerij-gewelven opgetrokken, omdat het koor der noordelijke galerij is aangebracht in een muur, die op 26 voeten S. Marie zich bevindt van de westelijke begrenzing dier galerij, m.a.w. van den oostwand van den toren (vgl. blz. 42).

De overblijfselen van het „oudere gewelf” kunnen inderdaad slechts als basementen bedoeld zijn bij de hervatting der werkzaamheden.

Het terugliggen van den westwand der middengalerij maakt eveneens den indruk zóó, gelijk-op, te zijn gemetseld. De vraag is ook hier of dit gedeelte niet valt in het tijdperk der voortzetting.

De nadere bestudeering bevestigt mij in de overtuiging, dat er in den westbouw een stilstand der werkzaamheden valt waar te nemen; bij de hervatting dier werkzaamheden is tevens gewerkt aan de (beraamde en gedeeltelijk uitgevoerde) galerijen. Een nader onderzoek naar de originaliteit der tweeërlei profielen kan hierin beslissen.

De verschillende voetmaten en gewelftypen, de duidelijke scheiding uit- en inwendig, zijn mij bewijzen voor een stilstand in de werkzaamheden.

Wil men in het gebruik der Maastrichtsche voetmaat een aanwijzing zien voor de gelijktijdigheid met het gebruik dier maat in de oudere oostelijke gedeelten, dan zou er een dagteekening om 1039 uit volgen. Zoolang echter niet vast staat, waardoor de bouwmeesters aan den Maastrichtschen voet gebonden waren en zoolang een pleisterlaag de muren bedekt, zal het bewijs bezwaarlijk te leveren zijn. Het verwante uiterlijk van het metselwerk van den westbouw met dat der aansluitende muren aan oost- en westeinde van het schip kan op gelijktijdigheid wijzen, . . . maar kan de zoon niet op dezelfde wijze gewerkt hebben als zijn vader het placht te doen?

C. HET BEELDHOUWWERK, DE „MAJESTAS DOMINI" ALS
VERKLIKKER VAN EEN VROEGEREN TOESTAND.

Neemt men de periode van 1166 tot 1177 aan voor de oprichting van den westbouw, dan pleit hiervoor de verwantschap met dien van St. Jacques en dien van St. Barthélemy, terwijl die van Xanten de reeks afsluit. Bovendien kan een der wijzigingen nader gedateerd worden. Hierboven, blz. 37, heb ik gewezen op de mogelijkheid, dat in den noordwand van den westbouw een portaal geweest kan zijn. De „Majestas Domini", de gebeeldhouwde boogvulling boven den ingang van den oostelijken arm van den kruisgang, is waarschijnlijk van elders afkomstig (L i g t e n b e r g, Die Romanische Steinplastik, S. 26). Het opschrift maakt het waarschijnlijk, dat deze steen zich vroeger bij een doopkapel heeft bevonden. Die doopkapel kan in het Nieuwwerk geweest zijn, wat meer voorkomt en waar

de aanwezigheid van Joannes den Dooper als een der heiligen, die in de westwerken vereerd werden, voor pleiten kan. Hieromtrent hebben wij voor St. Servaas geen gegevens, maar het verdient de aandacht, dat in 1218 reeds sprake is van een aan St. Jan gewijde kerk: deze moet vervangen zijn door die, welke heden nog op een paar meter van St. Servaas ligt. Is men om het jaar 1200 ertoe overgegaan een afzonderlijke doop- of parochiekerk naast St. Servaas op te richten, dan behoeft het niet te verwonderen, dat wij geen archivalische gegevens hebben uit den tijd vóór die verandering. Het lijkt mij intusschen niet al te gewaagd tot de volgende reconstructie te komen: De Majestas Domini sierde het voormalig portaal in den noordwand van den westbouw; de doopkapel moet hier dichtbij gelegen hebben en is dan geweest de kapel tegen den noordwand, welke als zoodanig buiten gebruik kwam na de oprichting der St. Janskerk. De „doopkapel” had twee vensters, één in den zuidwand en één in den westwand; dit laatste venster kwam te vervallen bij gelegenheid van de oprichting van het „massieve blok” (blz. 37), vandaar dat in den oostwand een grooter venster werd uitgebroken, dat uitziet op het portaal aan het einde van de „Lange gang”. Deze toegang dagteekent uit „de periode St. Hubert”, want de breedte bedraagt 2.065 M. = 7' H. (2.062), met de omlijsting 2.359 = 8' H. (2.357), maar de maat van het portaal aan den oostelijken arm levert geen veelvoud van een der behandelde voetmaten op, omdat het in de tegenwoordige, wat gedrongen, opstelling ontstaan is door overplaatsing; de breedte van den steen zonder de bolle lijst bedraagt 2.44⁵ M., en met de bolle lijst in roode steen 2.80 M.; de hoogte van den onderkant der latei tot den onderkant van de bolle lijst is nagenoeg de helft hiervan, n.l. 1.391 M. en met

de bolle lijst 1.543 M. Deze maten beteekenen o.s. 10' M. (2.798), de helft ervan 5' M. (1.399) en 5.5' M. (1.54). Is de Majestas Domini inderdaad afkomstig uit het oudste gedeelte van den westbouw, dan kan men den voet St. Marie als eenheidsmaat verwachten en... deze verwachting wordt niet teleurgesteld.

Gevolgtrekking:

In de periode St. Hubert werd het portaal opgericht aan de Langegang; de vroegere toegang in den westbouw werd opgeheven, waarbij de daar waarschijnlijk aanwezige „Majestas Domini” haar bestemming verloor en elders geplaatst werd.

Het overbodig worden van den steen bij de doopkapel behoeft niet te verbazen, want hiervoren wees ik er op, dat er in 1218 reeds sprake is van een aan St. Jan gewijde kerk.

D. DE EENHEIDSMAAAT ALS HULPMIDDEL TER DATEERING.

Op bladzijde 62 van zijn „Romanische Steinplastik” geeft Ligtenberg een chronologische volgorde der aan Hand I toegeschreven beeldhouwwerken. Een nauwkeurige dateering is zeer moeilijk en deze moeilijkheid ontlokte dan ook den schrijver de verzuchting (blz. 106): „... Wir harren mit Ungeduld der weiteren Resultate der mit Kalf kräftig eingesetzten Forschung. Vor derer Ergebnissen lassen sich nur Hypothesen aufstellen.”

Het spijt mij, niet in de gelegenheid te zijn, paal en perk te stellen aan deze hypothesen; in tegendeel: ik wil er één aan toevoegen. De „Majestas”, door L ü t h g e n in zijn „Romanische Steinplastik in Deutschland”, blz. 87, gedateerd op 1180—1190, heeft, blijkens de gebruikte eenheidsmaat behoord tot het oudere gedeelte van den westbouw.

Met het gevoelen van Schmeits, als zou de voltooiing van dit bouwwerk plaats gevonden hebben tusschen 1166 en 1177 kan ik mij niet vereenigen; ik wees hier al op (blz. 24, 25); bovendien komt het mij voor, dat men de geboden gelegenheid de kapiteelen te versieren met daden uit het leven van den nieuwen heilige en grooten keizer, stellig niet onbenut zou hebben gelaten.

Die voltooiing wil ik stellen in het laatste decennium der XIIe eeuw, na den bouw van den nieuwen koorgevel, terwijl de „Majestas” behoorde tot het gedeelte, dat tot stand kwam vóór den stilstand in den bouw, d.w.z. vóór de oprichting van den koorgevel, wat nader kan vastgesteld worden op omtrent 1170, 1180. Bijgevolg kan de „Majestas” langs dezen weg gedateerd worden op vóór 1180.

De „Christus Triomphans” meet volgens Ligtenberg 1.12 bij 0.62 M.; nu is 1.12 M. 4' M. (1.119); waar de breedte-maat geen zuiver veelvoud geeft, laat ik haar — wegens de kleinheid der maateenheden — verder onbesproken.

De „Retabel” in St. Servaas, volgens Ligtenberg na 1177, door Lüthgen op 1180—1190 gesteld, verraadt het gebruik van den Hubertus-voet, want voor de door Ligtenberg opgegeven maten van 1.76 M. bij 0.74 M. komen alleen in aanmerking 6 'H (1.768) en 2.5 'H (0.736).

Waar ik hierboven bij de bespreking der veranderingen aan het torentje gewezen heb op een verbouwing met toepassing van den Hubertusvoet, zie ik in het gebruik van dezelfde eenheidsmaat aan den „Retabel” een aanwijzing, dat deze moet geplaatst worden in het tijdperk der voltooiing van den westbouw, waarschijnlijk dus na de oprichting van den koorgevel.

HOOFDSTUK V.

VERMOEDELIJKE DAGTEKENING DER VOETMAAT- PERIODEN.

Met de mogelijkheid een bepaald tijdperk aan het gebruik van een der voetmaten te verbinden, wordt de hypothese tot systeem. Ik geloof echter niet aan die mogelijkheid en het zal, dunkt mij, moeilijk zijn hieromtrent tot een beslissing te komen, zoolang de kans bestaat, dat verschillende voetmaten tegelijkertijd in gebruik geweest kunnen zijn, en zoolang niet vast staat, dat het gebruik van een zekere voetmaat aan een zeker (rechts)gebied gebonden was. Mocht dit het geval zijn, dan zou men in het twee-heerig Maastricht op zijn minst twee officieele maten mogen verwachten; de „Alde Caerte”, de oudste Maastrichtsche constitutie, waarbij de bisschop van Luik en de hertog van Brabant in Februari 1283 (1284) hun machtsverhouding binnen Maastricht regelden¹⁾, maakt in artikel XVII melding der maten in de volgende bewoordingen:

„Item li mesure de blet, li mesure de vin, li ausne dont on ausne les dras et li verge dont on mesure les terres doiuent estre mises et wardees a Sainte Marie de Treit”.

1) In de „Bronnen voor Oud-vaderlandsch Recht, 1924 en 1926 door mij gepubliceerd en laatstelijk door J. L. Blonden in zijn drie officieele teksten van „de Alde Caerte der stad Maastricht”, gedrukt door de leerlingen van de Middelbare Kunstnijverheidsschool in 50 exemplaren op Hollandsch getint Pannekoek papier, Maastricht 1932.

Van een officieele Bisschoppelijke (Luiksche) of van een Hertogelijke (Brabantsche) maat wordt niet gesproken, zoodat wij veilig doen deze ook niet voor vroegere tijden aan te nemen. Alleen zij vermeld, dat een XVe-eeuwsch handschrift in het Atheneum te Deventer in een leven van Sint Hubertus — dat volgens Doppler teruggaat op de levensbeschrijving, welke de Luiksche kanunnik Anselmus (geboren in 1007) heeft gegeven — van Sint Hubertus o.a. vermeld wordt: „Die maten van den coernen ende et gewigh te menigerleye cremerie heeft hi in ghesat, een munte . . . doen formiren . . . den seghel vander stat doen maken . . .” (Public. XXXVIII, blz. 182).

De eenige *gevolgtrekking*, waartoe het in de vorige paragrafen meegedeelde aanleiding geeft, is het volgende:

In het kerkgebouw van Sint Servaas zijn drie voetmaten toegepast; *de Sint-Hubertus voet* voor de jongste wijzigingen, *de voet Sint-Marie* voor de oudere gedeelten in de oostelijke partijen en voor den aanleg van den westbouw; *de Sint-Lambertus voet* voor het schip, de hierop aansluitende gedeelten van den westbouw en later nog bij den bouw der absis op de noordelijke galerij aldaar en waarschijnlijk ook bij dien van den koepel in de Keizerzaal.

Dagteekening.

Voor de dagteekening valt alleen met zekerheid te zeggen, dat de verbouwingen van XIId in den *Hubertusvoet* werden uitgevoerd: de vernieuwing der gevels van het koor en van de koor-torentjes, de latere toevoegingen (blijkens den jongeren vorm van het gewelf) in de onderste geleding van den westbouw, de steenen trap met het aangrenzend muurwerk aldaar, de zuiltjes op de galerij; het portaal aan de „Lange gang”.

De *Maastrichtsche voet* (Sint-Marie) vond toepassing bij de oudere gedeelten in de oostelijke partijen, maar ook bij de ondergrondsche verbinding van de oostelijke krypt met de grafkamer, welke vlgs. Keuller (blz. 23 e.v.) eveneens in die voetmaat werd opgetrokken; in de andere verbinding van uit de koortravee van het westelijk gelegen schip naar de grafkamer; ten slotte in den aanleg van den westbouw en in den daartoe behoorenden steen, de „*Majestas Domini*”. Deze voetmaat moet wel over een vrij langen tijd zijn toegepast, want de huidige westbouw kan in zijn aanleg op zijn vroegst dagteekenen uit XII A, waarschijnlijk echter uit XIIc.

Wil men van mij een nadere dagteekening van het oudere gedeelte der oostelijke partijen, dan moet ik bekennen, dat het geven hiervan niet vrij van moeilijkheden is. De belangrijkste vraag in deze is wel: wat behoort tot Geldulfus' kerk?

Er zijn twee mogelijkheden: of de krocht met het rechtgesloten koor erboven behoorde ertoe, of de binnenconcha werd XIa aangelegd. De eerste opvatting is die, waartoe Dr. Kalf kwam, maar hier valt tegen in te brengen, dat het rechtgesloten koor — de sluitwand lag dan ten minste ter hoogte van het meest oostelijke punt der absis, zoo niet verder (vgl. de noot op blz. 11) — in een onooglijke verhouding moet zijn gekomen tot het aansluitende schip; men dient dan tevens te aangaarden, dat de eerstvolgende verbouwing een wijziging heeft beoogd in die ongunstige verhouding en dus heeft medegebracht den aanleg van een minder ver gelegen koorsluiting. Maar, daar het voor mij vaststaat, dat de gevel der absis circa 1170, 1180 als vernieuwing eener oudere absis tot stand is gekomen — de eenvoudigste manier om te voldoen aan den toenmaligen zin tot verfraaiing en aan de behoefte aan een dwerggalerij tot ver-

tooning der relieken — zou men den aanleg der binnenabsis (dan wel oude absis) moeten stellen tusschen 1039 en XIIc, laten wij zeggen omstreeks het jaar 1100. Neemt men echter aan, dat Geldulfus de binnenabsis liet oprichten, dan is Jocundus' verhaal hiermede in overeenstemming: als hij, schrijvend $\pm$ 1088, van Wiligisis' onderzoekingen verhaalt, spreekt hij van een „*cryptam, quae respiciebat ad orientem*”. Heeft Geldulfus de binnenabsis gebouwd, dan is het voor de hand liggend, dat Jocundus 50 jaar later weet te vertellen, dat de krypt vroeger — waarschijnlijk ook ten tijde van Wiligisis — op het Oosten niet was afgesloten; men behoeft er niet uit af te leiden, dat een hoogbejaarde monnik zich den toestand nog zoo goed herinnerde, dat hij dien aan Jocundus kon beschrijven. De verbouwingen van Geldulfus kende men een halve eeuw later nog wel. Voorts volgt daaruit, dat de grootere krypt behoorde tot een bouwwerk van vóór 1039. Geldulfus heeft dan twee gebouwen tot één vereenigd met verbetering der verhoudingen; en deze opvatting verklaart tevens waarom niet de koortravee van de westwaarts gelegen kerk tot kruising werd. Een verwant geval vinden wij in de na 1037 herbouwde kloosterkerk van Hersfeld, waarvan Dehio (Geschichte der Deutschen Kunst, 2e Auflage, I, Abb. nr. 47) zegt, dat de abnormale verhoudingen in den plattegrond teruggaan op de aanwezigheid van een ouder, een Karolingisch, bouwwerk. De vereeniging van twee bouwwerken tot één klopt mede met Herbenus' beweren, die blijkbaar een oude overlevering vertolkt als hij schrijft, dat Monulphus — lees liever Geldulfus — van twee kerken er één heeft gemaakt en elders uitdrukkelijk van de door Maternus gestichte kerk aan den heirweg zegt „*terplaatse, waar nu de krypt is van St. Servaaskerk*”; hij vertolkt hier weer een oude overleve-

ring, waarbij het er in deze weinig toe doet, dat ten tijde van Herbenus de oostelijke krypt niet meer gekend werd, en zijn be-
wering niet kon slaan op de latere vieringskrocht.

Uit Jocundus' verhalen is een en ander ter bevestiging mijner opvatting af te leiden; geeft de schrijver een betrouwbare over-
levering weer in het verhaal over het zoeken naar het lichaam
van Sint Servaas door bisschop Wiligisis (726), dan blijkt
daaruit, dat in de VIIIe eeuw een krocht op het Oosten uitzag
en als het ware buiten de kerk was gelegen: „*quasi extra basi-
licam*”; bisschop Wiligisis laat den westelijken muur der krypt
doorbreken, een muur, waarop de geheele constructie van het
koor rustte, „*super quem imminebat totius sanctuarii machina*”.
Onder de „*machina sanctuarii*” is m.i. te verstaan de rechte
koorsluiting van het westelijk gelegen kerkgebouw, ongeveer
zooals op de reconstructie van Dr. Kalf is te zien (Bulletin,
afb. 19). De bisschop komt dan in de grafkamer, neemt de
daar gevonden schatten mee naar boven en laat den toegang
weer dichten. Hieruit volgt, dat de gang, welke de oostelijke
krocht met de grafkamer verbindt, op zijn vroegst in 726 kan
zijn aangelegd, tenzij men aanneemt, dat bisschop Wiligisis
slechts de toemetseling eener van ouds bestaande gang liet open-
breken (vgl. aanhangsel, blz. 73).

Het andere verhaal, waarbij een nonnetje Sint Servaas' hulp
afsmeeft, kan zich heel goed afspelen in de door Jocundus ge-
kende kerk. De ingang aan het Vrijthof kan immers zeer wel
geweest zijn in de vóór XIIe bestaande bijgebouwen van het
koor, welke in den Maastrichtschen voet zijn opgetrokken. Het
nonnetje kan door de oostelijke krocht en de gang tot de graf-
kamer zijn gegaan; de vieringskrypt bestond immers nog niet,
en er is geen reden aan te nemen, dat zij van uit het schip der

kerk is afgedaald. Ware dit verhaal door den schrijver nader gedateerd, wij zouden meer zekerheid hebben; nu neem ik aan, dat de toestand uit het midden der XIe eeuw er uit kan worden afgeleid. Voor de in den voet Sint Marie opgetrokken verbindingsgang valt de dagteekening tusschen de dagen van bisschop Wiligisis en den tijd, waarin Jocundus schrijft, XIe.

Uit dit laatste verhaal van Jocundus blijkt tevens, dat in zijn dagen de toegangen tot de krypt in de lange wanden gelegen waren; uit het verhaal van het nonnetje werd het aan-nemelijk, dat zij tevens in verbinding stonden met het Vrijthof, wat voor de kloosterlingen een hinderlijken omweg beteekende. Was dit inderdaad het geval, dan wordt het des te meer aan-nemelijk, dat een volgende verbouwing een kortere verbinding met het dwarspand deed ontstaan: de tusschengevoegde muur — vastgesteld in de „kryptkapel” aan de zuidzijde en in de „kaarzenkamer” aan de noordzijde — werd daarom opgetrokken. Den pelgrims werd de toegang van het Vrijthof uit ver-gemakkelijkt door den aanleg van de twee groote portalen, te weerszijde van de torentjes, — thans kapel van het H. Sacra-ment en die van de Noodkist —, welke portalen gedekt zijn door in het midden verhoogde bogen, die tot de XIIe eeuw gerekend kunnen worden.

Van het schip weten wij, dat het in den *Sint-Lambertus voet* is opgetrokken; dat in den westbouw eenige gedeelten deze maat hebben, gedeelten, welke in het verlengde van het schip liggen en derhalve op bestaande gegevens zijn voortgezet, tenzij men hieruit zou willen besluiten tot de vroegere aanwezigheid van een atrium, wat mij echter te gewaagd voorkomt.

Met een dagteekening van het schip om het jaar 1000 zal de waarheid wel niet te veel geweld worden aangedaan; het be-

stond in ieder geval toen het transept werd aangelegd en het lijkt mij niet aannemelijk de koorsluiting van dit schip te betrekken in Wiligisis' muurdoorbreking; de muur, welken Wiligisis doorbreken liet, behoorde immers stellig niet tot een pas gebouwde kerk. De afmetingen van het tegenwoordig schip zijn — zoolang er geen analoog voorbeeld in deze streken kan aangewezen worden — niet geschikt om er een kerkgebouw in te zien, dat in de VIIIe eeuw misschien al een paar eeuwen oud was. In vergelijking met andere, in de XIe eeuw gebouwde, kerken komen zoowel de afmetingen¹⁾ als de architectuur overeen: ik denk hierbij vooral aan St. Denis (990) te Luik. Waarom nu in den overgang van de Xe op XIe eeuw de voet St. Lambert werd gebruikt weet ik niet. Was misschien Geldulfus' voorganger begonnen met den bouw eener nieuwe kerk, en heeft Geldulfus de onderneming voortgezet, ja, grootscher opgezet, zich daarbij bedienend van een andere ploeg van metselaars of bouwmeesters, die geschoold waren in een loods, waar de Lambertus-voet niet (meer) in gebruik was?

Van wat voor herkomst was Geldulfus?

Hiermede wordt het aantal vragen, bij de bouwgeschiedenis van St. Servaas gesteld, weer met eenige vermeerderd.

Voor het gebruik dezer maat in kennelijk latere gedeelten is een verklaring m.i. wel te vinden. Het kan immers heel goed zijn, dat de bouw van den koepel en van het op de galerij uitgebouwd koortje werd opgedragen aan meesters, welke — wgens herkomst of scholing — gewoon waren in deze maat te werken.

De door mij verkregen gegevens over de eenheidsmaat zijn

¹⁾ Vergelijkt ook de noot op blz. 34.

nog niet voldoende om te dienen als bewijs; mijn studie heeft echter wel materiaal geleverd, waarvan de beteekenis m.i. eerst ten volle zal blijken, zoodra anderen eenzelfde studie zullen gemaakt hebben van aan St. Servaas verwante en naburige (Luik-sche) kerkgebouwen; hiermede toch zou de verzuchting be-waarheid kunnen worden: . . . „*si l'on arrivait à mieux connaître de quelles mesures se sont servis les constructeurs à diverses époques dans chaque province, quel profit l'archéologie pourrait indirectement en tirer pour dater les monuments.*” (Dr. Lesueur, Bulletin monumental 1930.)

Omstreeks 1165 vervaardigde Godefroid de Claire de „Nood-kist”; het kapittel, de Maastrichtenaren, zij beschikten over uitgebreide geldmiddelen. Want XIIc, d werd de groote ver-fraaiing van den koorgevel ondernomen, terwijl tevoren mis-schien een begin gemaakt was met het optrekken van den west-bouw, waarvan de bestemming onvoldoende vaststaat. Het is intusschen wel mogelijk, dat men voor de „keizerzaal” die had om er de relieken te bewaren en ze van daar uit aan het in het schip verzamelde volk te toonen (voor St. Jacques te Luik schijnt de bestemming vast te staan). Is deze gissing juist, dan verviel die bestemming gedeeltelijk door het aanleggen der dwerggalerij en dan kan men den stilstand in den bouw terug-brengen tot het tijdperk der vernieuwing van het oude koor; de waarschijnlijk nog niet voltooide Keizerzaal kan bij de hervat-ting der werkzaamheden toch nog zijn opgetrokken volgens den oorspronkelijken opzet.

Vrijwel terzelfder tijd zijn groote verbouwingen aan de O. L. Vrouwe vast te stellen. Beeldhouwers vonden aan O. L. Vrouw

en nagenoeg gelijktijdig aan den westbouw in St. Servaas volop werk. Toen XIId de werkzaamheden aan den westbouw werden hervat, werd deze ook rijker uitgedoscht; aan de „ploeg”- of de „periode-St. Hubert” was deze taak beschoren, waarbij dan tevens vaklieden uit een St. Lambertus-school of -loods behulpzaam blijken te zijn geweest.

AANHANGSEL.

De studie, neergelegd in de vorige bladzijden, is niet opgebouwd op gegevens uit teksten of overleveringen; ik heb dit opzettelijk vermeden, omdat het gebruik dier bronnen slechts geoorloofd is, indien een voorafgaand onderzoek de betrouwbaarheid ervan voldoende heeft aangetoond. En toch heb ik het niet kunnen laten hier en daar een aanhaling aan mijn tekst toe te voegen, waar deze aanhaling het door mij beweerde zoo duidelijk scheen toe te lichten, dat de betrouwbaarheid ervan boven verdenking schijnt te staan. Dit is echter niet de eenige grond geweest, waarop ik het gebruik dier teksten kan verdedigen: toen Dr. Kalf indertijd zijn onderzoekingen opvatte, heeft hij zich bezig gehouden met deze hulpbronnen en met kritischen zin heeft hij de betrouwbare elementen eruit gelicht. Dat de vermelding der verkregen resultaten het bestek der „Geïllustreerde Beschrijving” overschrijdt, behoeft wel geen betoog; ze hierin op te nemen is dus niet mogelijk, maar ze opgeborgen te laten in een „dossier” kwam mij ongewenscht voor: vandaar, dat ik besloot in een bijlage een en ander mede te deelen uit hetgeen Dr. Kalf ontleend heeft aan Jocundus’ „Translatio S. Servatii”, voorzooverre Jocundus’ verhaal voor de XIe eeuw betrouwbaar lijkt. De „Translatio S. Servatii” is door R. Köpke in 1848 gepubliceerd in de M. G. SS. T. XII p. 88—125.

BIJLAGE A, ontleend aan het „dossier Kalf”;

De XIe eeuwse Sint Servaaskerk.

„Met de elfde eeuw komen wij tot een tijdvak, waarin Jocundus vertrouwen verdient. Hij schreef van de kanunniken van St. Servaas, kan zich beroepen op wat zijzelf hem vertelden, heeft dus belangstellenden gekend, die door eigen aanschouwing of uit de verhalen van andere tijdgenooten, wisten wat er met de kerk gebeurd is. Als hij dan ook schrijvend omstreeks 1090, ons vertelt van een wijding der kerk in 1039, heeft hij wel ongeveer het gezag van een ooggetuige, want hij wist, dat hij op de vingers zou worden getikt, wanneer hij al te ver buiten de schreef ging met het vroolijk spel van zijn levendige verbeelding. Ziehier dan wat hij weet te berichten.”

„Keizer Hendrik III bepaalde, dat de nieuwe basiliek, welke de vrome proost Geldulphus had gesticht, ten getale der 12 apostelen, door een even groot aantal bisschoppen zou worden gewijd. En toen zij met veel pracht en praal gewijd was en bij die gelegenheid zij veel kostbare geschenken gekregen had, beval hij, dat elke bisschop aan het altaar, dat hij gewijd had, de Mis zou opdragen. Terwijl dan de voornaamste Mis in het choor werd gecelebreerd, had hij het zoo geregeld, dat alles wat te zingen en te lezen was, door allen tegelijk werd begonnen en beëindigd, zoowel door hen, die in het choor, als door wie daarbuiten waren, door de bisschoppen evenzeer als door de subdiakens en diakens. Allen bewonderden dit, vooral de bisschoppen uit Italië, Bourgondië en Frankrijk. En evenals op den dag der wijding, zoo ook op den feestdag van Maria Hemelvaart — deze twee feesten zijn n.l. twee dagen van elkander verwijderd — verhieven zij hem, met koninklijke waardigheidsteekenen en de kroon getooid, op den keizerlijken zetel” (§ 51)

„Over het uiterlijk der kerk blijkt bij Jocundus weinig, wij zagen reeds, dat de vraag of hij zich een atrium bij de kerk voorstelde, niet stellig te beantwoorden valt. Een westelijke ingang schijnt de kerk in Jocundus' tijd in ieder geval te hebben gehad, want hij vertelt, dat een lamme, die genezing kwam zoeken, bijna den geheelen winter buiten de kerk, aan den westkant, lag (extra ecclesiam versus occidentem, § 71), en de ongelukkige, die in een kar daarheen was gebracht, zal toch wel zoo dicht mogelijk bij

de deur zich hebben opgesteld. Over den oostelijken ingang spreken wij dadelijk'

„Voor het interieur der kerk biedt Jocundus meer gegevens. Hij weet te vertellen, dat proost Humbertus, tijdgenoot van bisschop Willem van Utrecht (bisschop van 1054—1076), een muurschildering in het koor had laten aanbrengen ¹⁾ (*qui sanctuarium beati Servatii muro renovavit pictura decoravit, et ceteris quibus potuit ditavit bonis*, § 74).”

„Er waren wandluchters en kronen in de kerk, want, als het lichaam van St. Servaas, uit Quedlingburg teruggehaald, in triomf wordt binnen-gedragen en de lichten vanzelf gingen branden, vertelt Jocundus: „*luminaria quae erant in parietibus, in coronis aureis et argenteis, in manibus quoque astantium, eadem hora accendentur omnia*” (§ 32, p. 103).

„Uit het verhaal der miraculeuze genezing van een waanzinnige blijkt, dat er een doopvont in de kerk was (§ 68) en midden in de kerk was een kruis, want van de genezing van een manke, vertelt Jocundus, dat zij geschiedde, terwijl hij vóór het kruis midden in de kerk lag uitgestrekt (*jacebat ille ante crucem in medio ecclesiae*, § 72). Het zal een hangend crucifix geweest zijn, want in 1285 wordt melding gemaakt van een altaar „*subtus sanctam crucem*” (Doppler, Schepenbrieven van St. Servaas nr. 12) en in de tweede helft van de veertiende eeuw van een altaar „*ante crucem situm*” (Necrol. 163 n. 2).

„Een inrichting van zeer ouden datum schijnt Jocundus op het oog te hebben, waar hij spreekt van den nieuwen „troon”, door bisschop Wiligisis opgericht boven het beeld van St. Servaas (*super ipsum beatum primum pontificem*) ²⁾. Zoowel de Gesta als de Vita en Veldeke vervangen het woord „troon” door „ciborie” en maken het ons daardoor mogelijk te begrijpen, dat een overhuiving bedoeld is, een op zuilen gedragen baldakijn, gelijk in vroeg-christelijke eeuwen om een altaar

1) Dit tijdstip schijnt nog nader aan te wijzen, daar in 1051 en 1063 een proost Hugo voorkomt. (Public. XXXIX, p. 386).

2) De Gesta, de Vita en Veldeke vertellen, dat Wiligisis de ciborie oprichtte boven het graf van St. Servaas. Maar zij hebben Jocundus' woorden blijkbaar verkeerd begrepen, daar immers deze Wiligisis, nadat de ciborie reeds gemaakt is, naar het graf laat zoeken. Hij vindt het dan eerst door de aanwijzing van een engel in een visioen.

placht te worden opgericht. Denken wij ons nu, dat onder die overhuiving een altaar was geplaatst met het beeld van St. Servaas (op een troon) erop, dan kunnen wij begrijpen, dat Jocundus, hiervan uitgaande, van een troon sprak, en dat de anderen, meer in het bijzonder op den baldakijn lettend, hetzelfde geheel een „ciborie” noemden. De vraag is nu, waar dit ciborie-altaar stond.”

„De St. Servaaskerk bezat een gouden beeld van St. Servaas en dit stond in het choor. Als n.l. omstreeks 928 hertog Giselbert van Lotharingen een visioen heeft, waarin hem een oude man verschijnt, ziet hij, dat dit St. Servaas is, omdat hij hem herkende uit het beeld, dat, in goud gevormd, in het choor stond („agnito eo ex imagine, que deformata in auro erat in sanctuario”). In denzelfden tijd heeft zijne vrouw, Gerberga, terwijl zij de Mis bijwoont een verschijning en vertelt daarvan, dat zij nauwelijks gezeten, voor het altaar een schare van eerbiedwaardige mannen zag en te midden van hen, op een gouden troon zetelend, Sint Servaas, in gelaat en kleeding schitterend als de zon. Haar verhaal scheidt niet duidelijk de werkelijkheid van den droom, de zin, dien ik aanhaal, is ook niet heel helder gesteld, maar de bedoeling schijnt toch wel te zijn, dat zij sterk onder den indruk was gekomen der kannunikenschaar om het beeld van Sint Servaas gezeten en dat in haar droom dien levendigen indruk verwekte”. (§ 41, 42).

„Blijkbaar stond dus het hoofdaltaar onder een ciborie en was op dit altaar een beeld geplaatst van St. Servaas op een troon. Elders verhaalt Jocundus, dat de schrijn met de relieken van St. Servaas op een altaar stond (feretrum paratur, magna cum devotione, magno cum honore de altari levatur: § 78, p. 124), en dat ook het altaar het hoofdaltaar was laat zich vermoeden op grond van talrijke gegevens, door Dr. Doppler bijeengebracht om te bewijzen, dat deze schrijn vanouds op het hoofdaltaar stond. 1)”

„Het talrijkst zijn bij Jocundus de gegevens van den toestand der crypten in zijnen tijd. Als hij n.l. vertelt hoe bisschop Wiligisis het lichaam van St. Servaas wil verheffen, laat hij dezen eerst zoeken in de crypten.

1) De oudste aanwijzing is van 1117. Doppler, St. Servaas, de noot op nr. 149 en Maasgouw 1895, blz. 26, 27.

daarna in de bovenkerk. Dit ondergronds onderzoek nu, beschrijft hij op de volgende wijze:

De bisschop trad de crypte binnen, die op het Oosten uitzag en als buiten de basiliek lag. Hij was door een visioen en de aanwijzing van een engel te weten gekomen, dat er onder den grond, sinds den tijd van Monulphus, een geheim oratorium bestond, aan niemand bekend en voor niemand toegankelijk, en daarin dacht hij, dat hij rustte, dien hij zoo vlijtig zocht. Tegen middernacht beval hij den op het Westen gelegen muur door te slaan, op welken de geheele constructie van het choor rustte. Toen zij dezen muur hadden opengemaakt kwam er een vertrek (locus) voor den dag, vervuld van zoeten geur en met allerlei versiering schitterend als de hemel door sterren. De bisschoppen en enkele priesters gingen binnen, en zie, er waren rondom als banken, waarop de heele schat der kerk van Tongeren en al hare gewaden en op een hoogere trede, relieken van heiligen en in het midden van dat alles een sarkofaag van het kostbaarst marmer, waarin zij dachten, dat de edele bisschop zelf, de allergrootste held, was bijgezet" . . . (§ 7).

„Als zij deze tombe leeg vinden, nemen zij alles mee wat zij gevonden hadden, sluiten de sarkofaag, dichten ook het ondergronds vertrek weer, als vroeger met een muur en plaatsen voor de opening een altaar.

Toen dit alles behoorlijk in orde was gemaakt, gingen zij heen in de handen en op de schouders heel de glorie van de Tongersche kerke dragend, en een duizendtal lichamen van heiligen daarbij, voorwaar een groote en onvergetelijke schat" . . . (§ 8).

„Op een andere plaats echter geeft hij (Jocundus) aanwijzingen, die beter inzicht geven in hetgeen in zijnen tijd zich ten Westen van de oostelijke crypt bevond. Hij vertelt n.l. hoe door Servaas' tusschenkomst een non gered werd, die twee ruiters hadden ontvoerd met het doel haar te vermoorden. Op het kerkhof van St. Servaas stijgen zij af en gaan de stad in, haar met de paarden achterlatend. In den ingang bad zij en klopte, maar kon niet naar binnen, want de deur was gesloten . . . Toen zij lang tevergeefs had geklopt en in tranen was uitgebarsten, ging de deur eindelijk open. Toen zij binnen gegaan was en dengeen, die haar binnenliet, wilde bedanken, zag zij niemand; zij liep toen door naar de westelijke crypta, waar Servatius toen begraven was en ging daar haastig binnen. Zij

liep door en ging de gesloten deur van zijn graf binnen . . . Daar viel zij toen in slaap en verscheen haar St. Servaas, die haar het plan van haar begeleiders openbaarde . . . Intusschen was de kerkwachter wakker geworden en, de deur tot zijn verbazing open vindend, snelde hij naar de crypta, waar hij haar vond, voor het altaar staande en vernam hoe alles in zijn werk was gegaan . . ." (§ 57).

„Daar het kerkhof van St. Servaas om het choor der kerk lag, meen ik dit verband zóó te moeten begrijpen, dat er een ingang bestond in den oostwand der crypta en dat de non, uit die crypta, in de westelijke crypta komen kon en vandaar door een deur de ruimte kon bereiken, die als „secretarium S. Servatii" wordt aangeduid. Wanneer wij nu veronderstellen, dat de ruimte, die thans als het graf van St. Servaas bekend staat, het „secretarium" is, dat Jocundus bedoelt, dan zou de westelijke crypta, waarvan hij spreekt, het vertrek zijn, dat aanwezig is tusschen het graf en de crypta onder de viering, een vertrek, dat in later tijd geregeld „de kleine crypta" genoemd wordt."

„Het geheele verhaal laat zich begrijpen, indien men verneemt, dat dit vertrek door een gang aan de oostelijke crypta verbonden was. Wat niet klopt is, dat de vrouw nog in het z.g. graf van St. Servaas schijnt te zijn als de wachter haar ziet, vóór het altaar staande, want een altaar bevindt zich alleen in het vóórvertrek, door Jocundus als westelijke crypta aangeduid. Heel groot lijkt dit bezwaar mij niet, want Jocundus vertelt, dat de non, na haar visioen ontwaakt, eerst rondkeek en toen zij niemand zag, St. Servaas met een gebed bedankte, waarvoor zij dan wel naar het altaar kan zijn teruggegaan."

Uit het hiervoren meegedeelde trekt Dr. Kalf de gevolgtrekking, dat er een ingang in den oostelijken sluitwand der oostelijke krypt geweest kan zijn. Het tegendeel kan ik niet bewijzen, maar ik meen, dat uit een en ander ook kan volgen, dat de krocht toegankelijk geweest is van de lange wanden uit; m.a.w. van uit een doorgang in de lange wanden kon men opgaan naar het koor — en naar het Vrijthof — een toegang, welke later, zooals al werd verondersteld (blz. 14), met het dwaspand

in verbinding werd gebracht. Uit hetgeen Dr. Kalf op het bovenstaande laat volgen, blijkt, dat mijn voorstelling lang niet onmogelijk is. Hij schrijft n.l. verder:

„De ingang der oostelijke crypta levert in zooverre eenige moeilijkheid, dat tegen den oostwand een altaar zal hebben gestaan. Daar deze crypt echter driebeukig is, zal het altaar zich in de middenbeuk bevonden hebben, zoodat in de breede zijbeuken plaats bleef voor een ingang. Er zullen dan allicht twee ingangen zijn geweest, en dat dit inderdaad het geval was, schijnt mij uit een ander verhaal van Jocundus te blijken. Hij vertelt n.l. van een der kanunniken, in een zekeren nacht vroeger dan anders opgestaan om te bidden, dat die met groote devotie stond te wachten, toen in de crypt, in den ingang van het choor (*sanctuarium*), dadelijk de deur open ging . . . Hij wierp zich terstond, onder veel tranen ter aarde, „vlak onder het licht, maar aan den rechterkant” (*ipso sub lumine, sed dextra*, § 59).

„De aanwijzing ziet er niet heel duidelijk uit, maar Jocundus richt zich tot de kanunniken der kerk, die natuurlijk begrepen of hij met „lumine” een kunstlicht of een venster bedoelde, terwijl de bijvoeging „aan den rechterkant” er ongetwijfeld op duidt, dat er twee waren en het wonder bij de rechtsche daarvan geschiedde.”

BIJLAGE B, ontleend aan een brief van den Luikschen archivaris Lahaye aan Ir. L. Keuller te Maastricht, ten tijde van het samenstellen van „Een archeologische hypothese”.

Over de herkomst van de voetmaat in het Luikerland.

„En reponse à votre honorée lettre je vous donne quelques renseignements sur les mesures de longueur en usage au pays de Liege. Il y en avait deux = le pied de St. Lambert et le pied de Saint Hubert. On les avait, paraît il, pris en mesurant la longueur du pied de la statue de St. Hubert qui était à la Cathédrale St. Lambert (choeur, coté de l'Épître) et du pied de la statue de St. Lambert (coté de l'Évangile).

Un étalon du pied de St. Hubert, avec ses subdivisions, était gravé au mur de la cathédrale près de la porte du vieux Chapitre.

Le pied de St. Hubert équivalait à 0. mètre 2947.

Le pied de St. Lambert équivalait à 0. mètre 2917795.

Les multiples du *pouce* (= $\frac{1}{10}$ voet) de St. Hubert c'était l'*aune*, (2 pieds et un quart, soit 0 m. 6631); le *rule de maçon* = 4 pieds; la *toise* = 6 pieds; le *grand rule* (menuisier) = 8 pieds.

Les multiples du pied de St. Lambert était la *verge* = 16 pieds (4 m. 668 environ).

Un carré d'une verge de côté était nommé petite verge...; 20 petites verges formaient une grande verge;... vingt grandes verges formaient un bonnier.

Quand au pied de N. D. je n'ai pas d'indications...

STELLINGEN.

—

I.

Tengevolge van de verkeerde vertaling van het woord *absida* in de „Gesta abbatum Frudonensius“ — M.G. S.S. X p. 384; Schösser, Quellenbuch, XXXIII, S 242 — kwam G. Weise — Die ehemalige Abteikirche von St. Trond, Zeitschrift für Geschichte der Architektur, Jhrg. IV (1910-1911) — tot het reconstrueeren van een onwezenlijken plattegrond der kerk en tot de verzuchting „den Wortlaut unserer Quelle hier nicht zu genau“ te moeten nemen (ibid. S. 128, 129).

II.

Het systeem der „pseudo=transepten“ is een inheemsche oplossing van de vraag: hoe den middenbeuk te overkluizen. De wijze, waarop dit geschiedde te Wissel, Rolduc en Maastricht sluit onderling overleg geenszins uit.

III.

De veronderstelling, dat het koor der O.L. Vrouw te Maastricht ontleend zou zijn aan Normandische voorbeelden, of zelfs aan de kerk van Heisterbach, moet voor ongegrond gehouden worden.

IV.

Het metselverband, aangeduid met de benaming *opus incertum*, vraagt uit den aard der zaak om de schrijfwijze: *opus insertum*.

V.

De veete tusschen de partijen der Schaefdriessen en der Mulrepassen heeft mede tot den slag van Woeringen (1288) aanleiding gegeven.

VI.

De plaatsen in Jan van Heelu's kroniek van den slag van Woeringen, waarin het woord *britschieren* voorkomt (uigave Willems, vers 4485, 6616 en 7287) worden verstaanbaar, indien men het woord niet meer vertaalt door „broek” maar door „schouderschildjes”.

VII.

In den „Eed ten Heiligen”, relief in de O.L. Vrouwekerk te Maastricht kan men den geknielden man voor den bisschop van Luik houden.

VIII.

De topografische eigenaardigheden van het dorp, waarin Pieter Breughel's kindermoord plaats vindt, bewijzen, dat de schilder de Brabantsche dorpen Son en Breugel moet hebben gekend.

IX.

In de stad op den achtergrond van Jan van Eyck's *Madonna Rollin* zijn zooveel typische Maastrichtsche bijzonderheden aan te wijzen, dat een langdurig verblijf van den schilder te Maastricht er uit volgt.

